

**Archeologienota : Kronenburgstraat 7 - 15, Antwerpen
(prov. Antwerpen)**

Robby Vervoort
Freelance Senior Archeoloog
Borgerhout, oktober 2017

Titel

Archeologienota:
Kronenburgstraat 5 - 15,
Antwerpen
(prov. Antwerpen)

Auteur

Robby Vervoort

Opdrachtgever

Lacavi cva

Projectcode

2017E281

Plaats en datum

Borgerhout, oktober 2017

Reeks en nummer

RVFSA-Rapport, 30

Inhoud

| | |
|--|----|
| 1. Technische fiche/administratieve gegevens | 4 |
| 2. Inleiding | 7 |
| 2.1. Beschrijving van de geplande werkzaamheden | 7 |
| 2.2. Archeologische voorkennis | 9 |
| 2.3. Methodiek van het onderzoek | 9 |
| 3. Archeologisch bureauonderzoek/assessment | 10 |
| 3.1. Geo(morfo)logie en bodem | 10 |
| 3.2. Topografie/toponomie | 14 |
| 3.3. Historische, cartografische en archeologische kennis | 17 |
| 3.3.1. Korte historiek van Antwerpen (geschreven bronnen) | 17 |
| 3.3.3. Cartografische bronnen en luchtfoto's | 23 |
| 3.3.4. Archeologisch Antwerpen en centrale archeologische inventaris | 31 |
| 3.4. Huidig gebruik projectgebied | 36 |
| 3.5. Impact geplande werken | 40 |
| 4. Synthese bureauonderzoek en onderzoeksvragen | 40 |
| 4.1. Synthese gespecialiseerd publiek en antwoord onderzoeksvragen | 40 |
| 4.2. Samenvatting niet gespecialiseerd publiek | 43 |
| 5. Kennisvermeerderingspotentieel van het projectgebied | 44 |
| 6. Bibliografie | 45 |
| 6.1. Online bronnen | 45 |
| 6.2. Literatuur | 46 |
| 6.3. Archivalische en cartografische bronnen | 46 |
| 7. Lijst figuren en bijlagen | 47 |
| 7.1. Lijst figuren | 47 |
| 7.2. Lijst bijlagen | 48 |

1. Technische fiche/administratieve gegevens

Naam site

Antwerpen, Kronenburgstraat 7 - 15

Ligging

Antwerpen, Antwerpen

Kronenburgstraat 7 - 15

Kadastrale gegevens

Antwerpen: 4^{de} Afdeling

Antwerpen: Sectie D

Perceelnummers:

2473c, 2472n, 2472m, 2478a

Bounding Box

X151833,0 Y211383,3

X151837,8 Y211414,3

X151824,3 Y211416,5

X151822,5 Y211407,1

X151818,1 Y211407,7

X151817,2 Y211400,5

X151809,9 Y211401,7

X151807,5 Y211388,1



Figuur 1: Kadasterkaart met aanduiding onderzoeksgebied

| | |
|--|---|
| <i>Onderzoek</i> | Archeologisch en geschiedkundig bureauonderzoek |
| <i>Projectcode</i> | 2017E281 |
| <i>Opdrachtgever</i> | Lacavi CVA Oosterveldlaan 99 2610 Wilrijk |
| <i>Contactpersoon opdrachtgever</i> | Arch. Anke Vandenbempt Crepain Binst Architecture nv Vlaanderenstraat 6 2000 Antwerpen |
| <i>Uitvoerder</i> | Robby Vervoort. Freelance Senior Archeoloog. Research & Consultancy. |
| <i>Erkend archeoloog</i> | Robby Vervoort OE/ERK/Archeoloog/2016/00126 |
| <i>Nummer wettelijk depot</i> | Niet van toepassing |
| <i>Termijn</i> | 26 mei – 31 oktober |
| <i>Geplande ingreep</i> | Sloop bestaande bebouwing, nieuwbouw appartementen, commerciële ruimtes en ondergrondse parking |
| <i>Geldende wetgeving en voorwaarden</i> | Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013 en het Onroerendergoedbesluit van 16 mei 2014. De melding werd opgesteld overeenkomstig de Code van Goede Praktijk. De aanvraag heeft betrekking op een perceel groter dan 300 m ² met een geplande bodemingreep van meer dan 100m ² en is geheel gelegen binnen een archeologische zone opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones zoals bepaald in |

artikel 5.4.2 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013.

Randvoorwaarden

Het terrein is heden bebouwd. De sloopvergunning wordt afgeleverd bij de stedenbouwkundige vergunning.

Doelstelling

Het doel van deze archeologienota is om via de tot op heden beschikbare bronnen (bureauonderzoek) na te gaan wat het archeologische potentieel van het projectgebied is, wat de mogelijke bedreigingen zijn voor het eventueel aanwezige bodemarchief, en hoe hiermee dient omgegaan te worden.

Vraagstelling

- Wat is de landschapshistoriek van het projectgebied?
- Welke archeologische sites zijn gekend in of nabij het projectgebied?
- Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologische en cultuurhistorisch potentieel van het terrein?
- Wat is de impact van de geplande werken?
- Levert het huidige bronnenmateriaal voldoende info op? Zo neen, is er een vervolgonderzoek nodig en welke methode levert het meeste informatie op?

Thesaurus

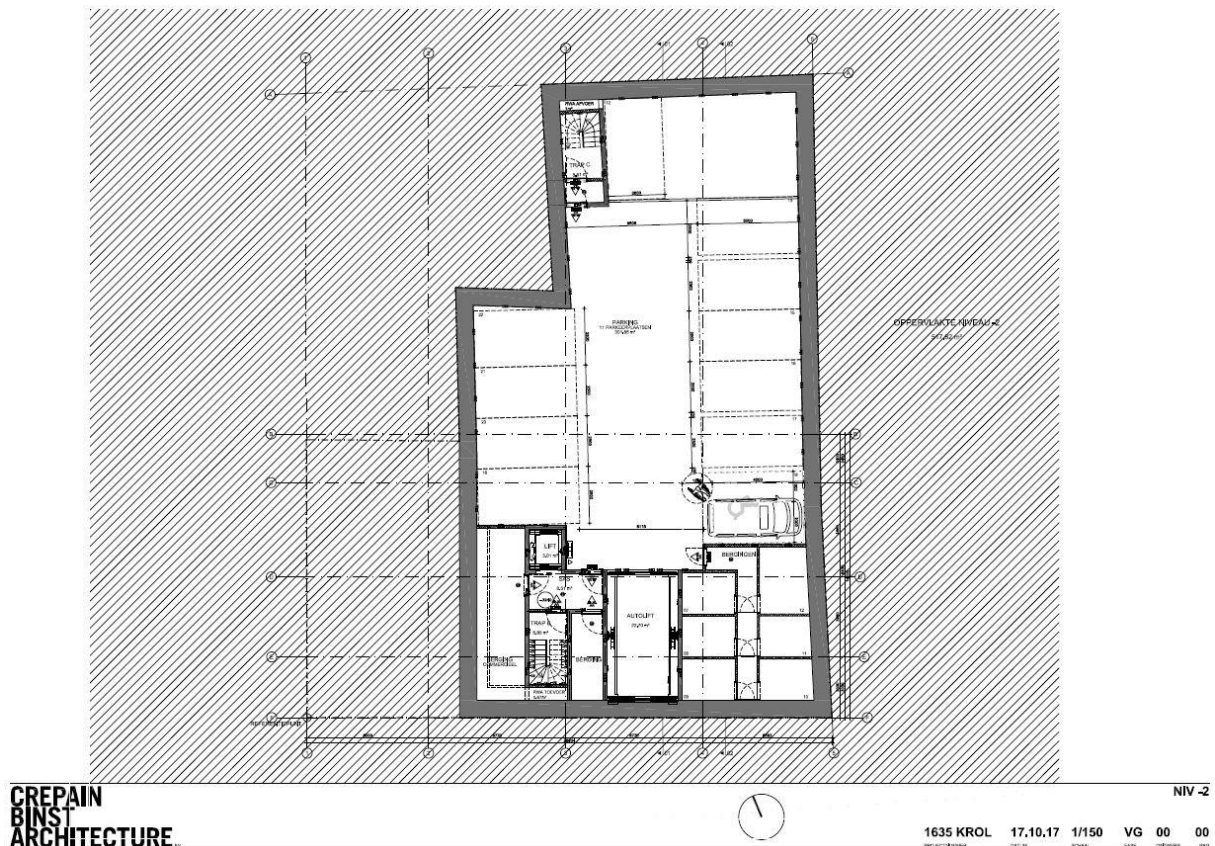
Bureauonderzoek, vastgestelde archeologische zone, site met complexe verticale stratigrafie, middeleeuwen, Nieuwe Tijd

2. Inleiding

Doel van dit bureauonderzoek is het verkrijgen van een bekrachtigde archeologienota naar aanleiding van de aanvraag van een stedenbouwkundige vergunning te Antwerpen, Kronenburgstraat 7-15. In deze archeologienota wordt via een bureauonderzoek nagegaan welke mogelijke archeologische en cultuurhistorische waarden zich binnen het projectgebied bevinden. Het projectgebied wordt in eerste instantie binnen een grotere context geplaatst. Vervolgens wordt nagegaan wat de recente gebruiksgeschiedenis van het projectgebied is en wat hiervan de mogelijke impact was op perceelsniveau. Tevens wordt de mogelijke impact van de geplande werken op het eventueel aanwezige archeologische potentieel besproken. Op basis van alle voorhanden zijnde gegevens wordt vervolgens een programma van maatregelen voorgesteld.

2.1. Beschrijving van de geplande werkzaamheden

De stedenbouwkundige vergunning heeft betrekking op de sloop van de bestaande bebouwing en het optrekken van een nieuwbouw bestaande uit appartementen, commerciële ruimtes en bijbehorende ondergrondse parking van twee verdiepingen.



Figuur 2: Ontwerp nieuwe toestand verdieping -2

De werken worden uitgevoerd ter hoogte van de huisnummers 7 tot en met 15. Hierbij zal de bestaande bebouwing ter hoogte van de nummers 7 tot en met 15 volledig gesloopt worden. Onder de gesloopte gebouwen wordt een ondergrondse parking voorzien van twee lagen onder de huisnummers 9-15 en van één laag onder huisnummer 7.

2.2. Archeologische voorkennis

Er werd nog geen archeologisch onderzoek uitgevoerd in het projectgebied.

2.3. Methodiek van het onderzoek

Om een antwoord te kunnen formuleren op de hoger geformuleerde vraagstellingen werden verschillende acties ondernomen. In de eerste plaats werd contact opgenomen met de stedelijke archeologische dienst van de stad Antwerpen. Naast een plaatsbezoek werden hoofdzakelijk bronnen geraadpleegd die online beschikbaar werden gesteld door de Vlaamse Overheid. Na het raadplegen van de basisbronnen die beschikbaar zijn voor het betreffende projectgebied, werd nagegaan of het nodig was om bijkomende bronnen te raadplegen of dat de geraadpleegde bronnen volstonden om een antwoord op de desbetreffende vraag te formuleren. Tevens werd geëvalueerd of het raadplegen van eventueel bijkomende bronnen extra gegevens kon opbrengen om een antwoord te kunnen formuleren op de gestelde onderzoeksvragen. Aangezien het projectgebied gelegen is in een zone die gekenmerkt is door een hoge dichtheid aan bebouwing in het verleden werd extra aandacht besteed aan eventueel beschikbare online cartografische bronnen.

Om een zicht te krijgen op de landschapshistoriek van het projectgebied werden de online databases van Geopunt Vlaanderen (www.geopunt.be) en Databank Ondergrond Vlaanderen (www.dov.vlaanderen.be) geraadpleegd. De volgende kaarten werden geraadpleegd: bodemkaart, bodemgebruikskaart, erosiegevoeligheidskaart, tertiair geologische kaart en quartair geologische kaart. De geomorfologische kaart is niet beschikbaar voor het projectgebied. Tevens werd het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II (raster 1 meter) geraadpleegd. De bodemgebruikskaart en de erosiegevoeligheidskaart leverden geen meerwaarde op aan het onderzoek. Daarom werd beslist deze niet af te beelden in de archeologienota.

Om na te gaan welke potentiële archeologische sites zich in het projectgebied en de ruimere omgeving bevinden, werd de Centrale Archeologische Inventaris (www.cai.onroerenderfgoed.be) geraadpleegd. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de inventaris niet volledig is en geen garantie biedt op de aanwezigheid of afwezigheid van een eventuele archeologische sites. De ingevoerde locaties werden enerzijds op basis van cartografische, literaire en toponomische bronnen geselecteerd en anderzijds op basis van waarnemingen op het terrein (vondstmeldingen, veldprospecties, prospecties met ingreep in de bodem, archeologisch onderzoek).

Om een inzicht te krijgen in de mogelijke aanwezigheid van cultuurhistorische elementen en een verder inzicht te krijgen in de mogelijke aanwezigheid van een archeologisch bodemarchief werden verschillende beschikbare historische en cartografische bronnen online geraadpleegd. Voor de oudere periodes werd beroep gedaan op gegevens beschikbaar op www.inventaris.onroerendergoed.be. De hier beschikbare gegevens kwamen tot stand na een uitgebreide literaire studie. De opgegeven bronnen werden niet steeds extra gecontroleerd, noch werden er bijkomende bronnen geraadpleegd. Op basis van de beschikbare gegevens werd beslist dat deze volstonden om een algemeen beeld te verkrijgen omtrent de historische ontwikkeling van het projectgebied. Voor de cartografische bronnen werden in de eerste plaats de digitaal beschikbare en georeferende plannen geraadpleegd op het online Geoportaal Onroerend Erfgoed (www.geo.onroerendergoed.be). Het betreft de kaart van Ferraris de kaart van Vandermaelen. De Atlas der Buurtwegen en het plan Popp geven voor het projectgebied een blanco zone aan. Het plan Frickx wordt omwille van de grotere onnauwkeurigheid niet behandeld maar werd wel geraadpleegd. Er werden meer geschikte historische kaarten aangetroffen die meer informatie opleverden voor de beantwoording van de vooropgestelde vraagstelling. Tevens werden enkele 20^{ste} en 21^{ste} eeuwse luchtfoto's geraadpleegd op dezelfde website. Deze werden voornamelijk geraadpleegd om een zicht te krijgen op de ontwikkeling van het projectgebied en de ruimere omgeving in recente tijden maar brachten geen extra relevante gegevens aan het licht en worden om die reden niet in de bureaustudie opgenomen. De orthofoto 2013-2015 wordt als aparte PDF-bijlage aan de archeologienota toegevoegd.

Via een online onderzoek (o.a. via www.cartesius.be, andere bronnen worden in de tekst bij de desbetreffende kaarten vermeld) werden verschillende niet-georeferende kaarten geraadpleegd. Er werd, gezien de positie van het projectgebied, voornamelijk gebruik gemaakt van kaarten met een meer gedetailleerde weergave ter hoogte van het projectgebied.

Om een inzicht te verkrijgen omtrent de impact van de geplande werken op het eventuele bodemarchief werden alle beschikbare gegevens via de bouwheer opgevraagd en ter beschikking gesteld door het architectenbureau. Hoewel de concrete werkwijze van de bouwplannen nog niet gekend is op het moment van het uitvoeren van de bureaustudie, werd beslist dat de voorhanden zijnde gegevens toereikend zijn om een inschatting van de impact op het eventueel aanwezige bodemarchief te kunnen maken.

3. Archeologisch bureauonderzoek/assessment

3.1. Geo(morfo)logie en bodem

Het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde, bevindt zich nabij de samenloop van de rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de

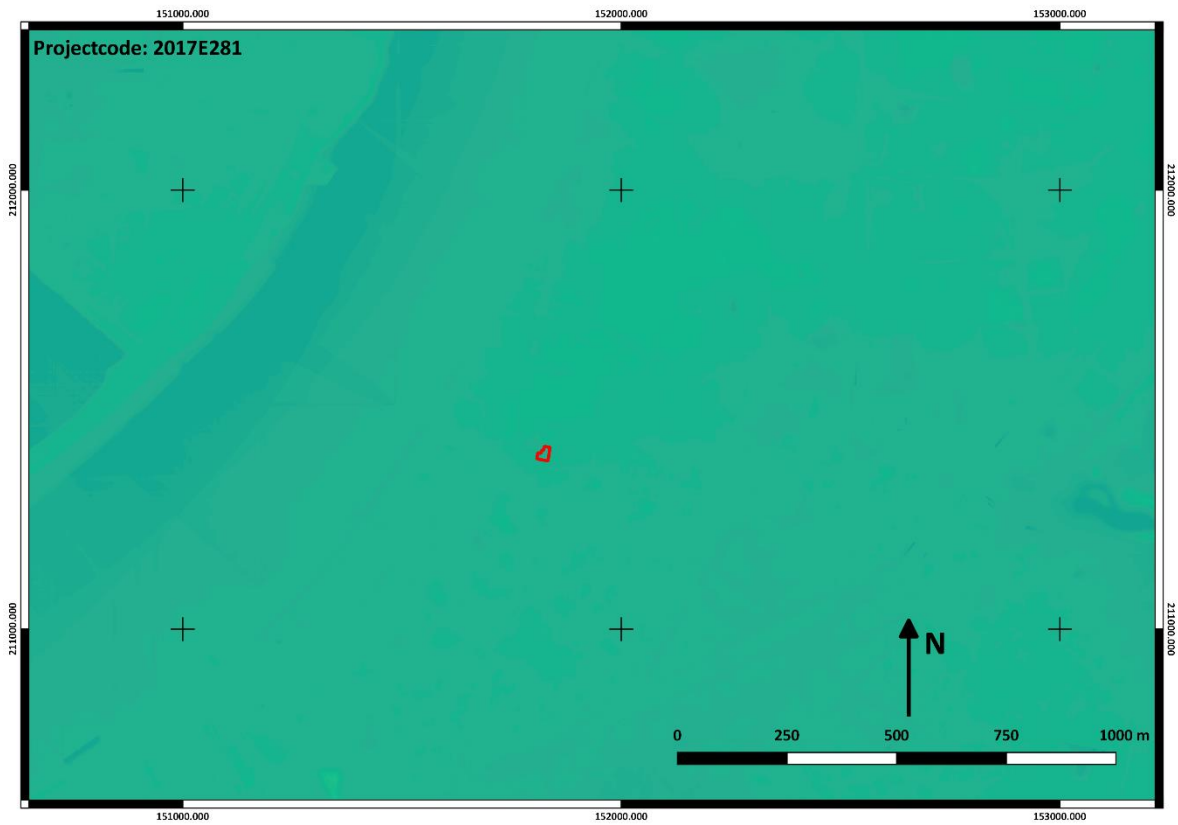
Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door het voorkomen van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen. Op vele plaatsen, niet alleen in de bebouwde kernen maar ook in grote delen van de haven en op de linkeroever, is de oorspronkelijke bodemopbouw gewijzigd onder impuls van verstedelijking en industrialisering. In de historische binnenstad vertoont de bodemopbouw eveneens grote verschillen: hoe dichterbij de oude stadskern, hoe omvangrijker en complexer. In en rond de burchtzone bijvoorbeeld reiken de archeologische lagen tot vier meter onder het huidige straatniveau, zelfs na grote saneringswerken in de 19de en 20ste eeuw, waarbij veelal laat- en postmiddeleeuwse strata verdwenen. Het grondgebied van de stad Antwerpen situeert zich op beide oevers van de Schelde. De rechteroever van de Schelde, waar om historische redenen de stad zich grotendeels ontwikkelde, kreeg pas tegen het einde van de 19de eeuw een meer rechtlijnig verloop met het rechte trekken van de kaaien. Het oorspronkelijk onregelmatige verloop kende verschillende uitsprongen, waarvan de Werf ten noorden van het Steen en een uitsprong ter hoogte van de Sint-Michielsabdij de belangrijkste zijn. Dit waren wellicht natuurlijke aanlegplaatsen.¹



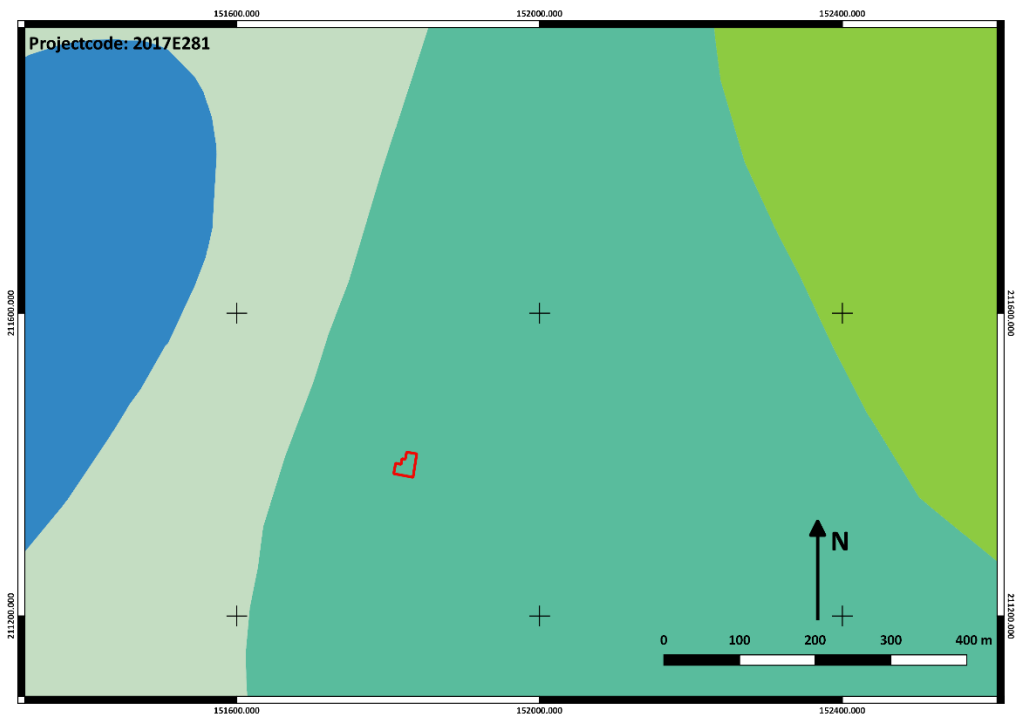
Figuur 5: Doorsnede door het terrein van noord naar zuid (Bron: www.geopunt.be)

Ter hoogte van het projectgebied bedraagt de TAW tussen + 7,30 meter en + 7,70 meter. Het terrein vertoont een stijgende lijn van noord naar zuid. Ter hoogte van de Makelarenplaats bedraagt de hoogte 7,30 meter + TAW en stijgt vervolgens in de richting van de Kronenburgstraat tot 7,70 meter + TAW. De hoogte van 7,70 meter blijft behouden langs de Kronenburgstraat van west naar oost.

¹ VOET L., ASAERT G., SOLY H., VERHULST A., DE NAVE F & VAN ROEY J. 1978: De Stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensies 1565 , Historische Uitgaven Pro Civitate 4.7, Brussel, 41-58.



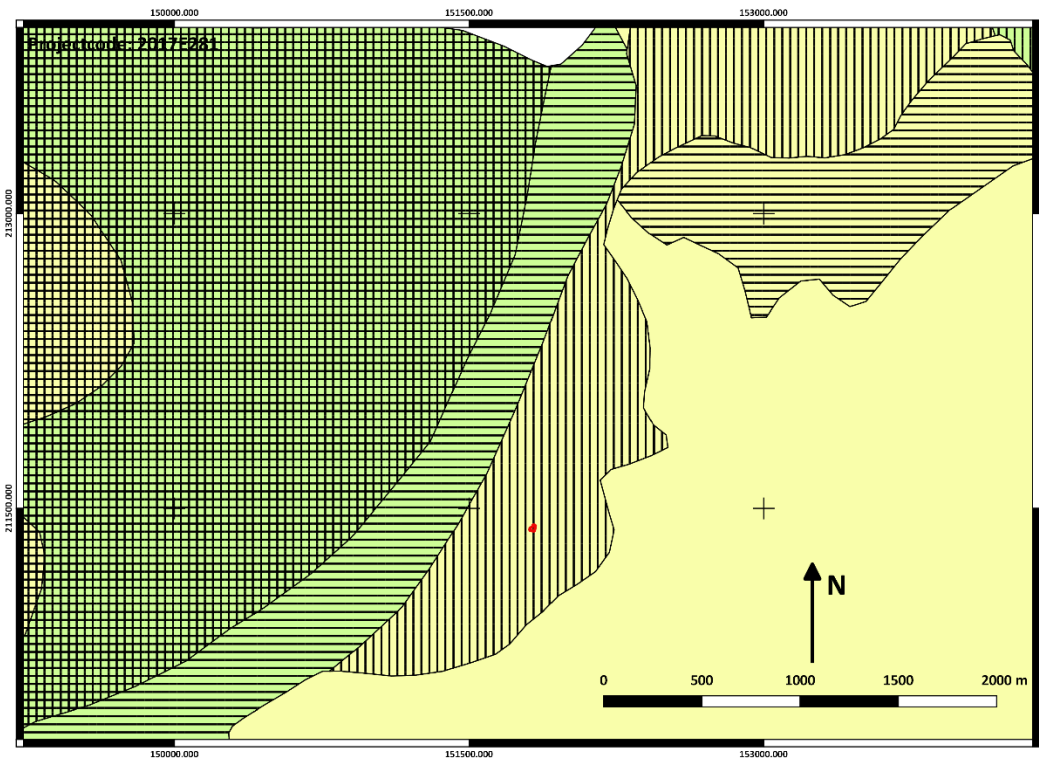
Figuur 6: Projectgebied op Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II (Bron: www.geopunt.be).



Figuur 7: Projectgebied op tertiair geologische kaart²

² <https://www.dov.vlaanderen.be>

Volgens de tertiair geologische kaart bestaat de ondergrond ter hoogte van het projectgebied uit de zogenaamde formatie van Kattendijk. Deze formatie bestaat uit groengrijs tot grijs glauconiethoudend fijn zand. Plaatselijk is de formatie kleihoudend met dunne laagjes afgezette klei tussen de fijne zandige laagjes. De formatie kan mariene fossielen zoals haaiantanden, beenderen en schelpen bevatten.

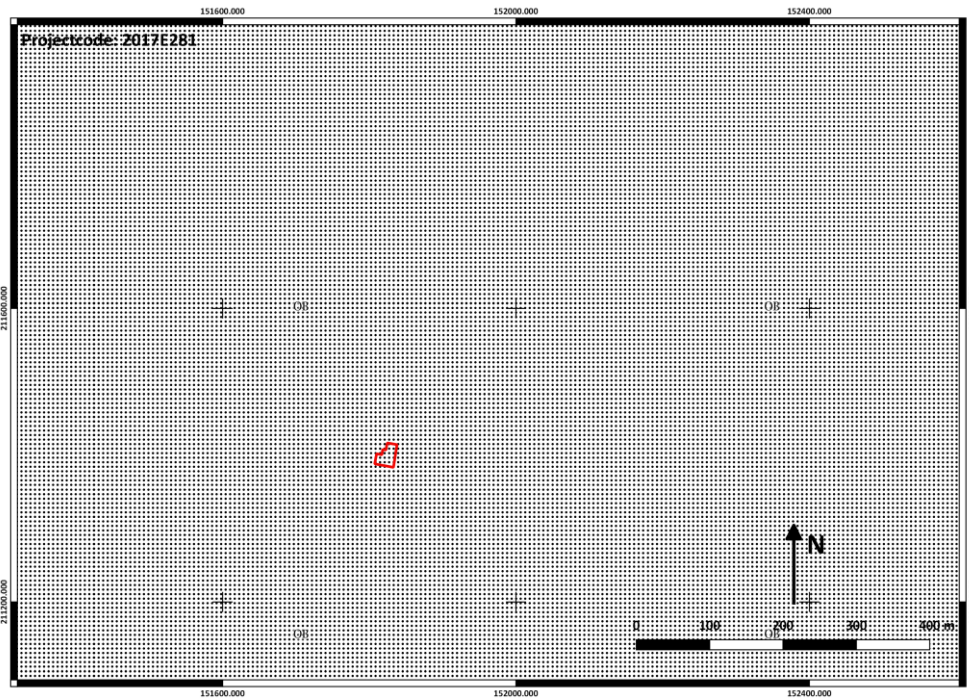


Figuur 8: Projectgebied op quartair geologische kaart³

Volgens de quartair geologische kaart bevinden er zich in het projectgebied Holocene mariene en/of estuariene getijdenafzettingen (**GH**) bovenop de Pleistocene sequentie. De Pleistocene sequentie bestaat uit afzettingen (**ELPw**) (zand tot silt) van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) en mogelijk van het Vroeg-Holoceen en hellingsafzettingen van het Quartair (**HQ**). Het projectgebied valt onder het profieltype 1c.

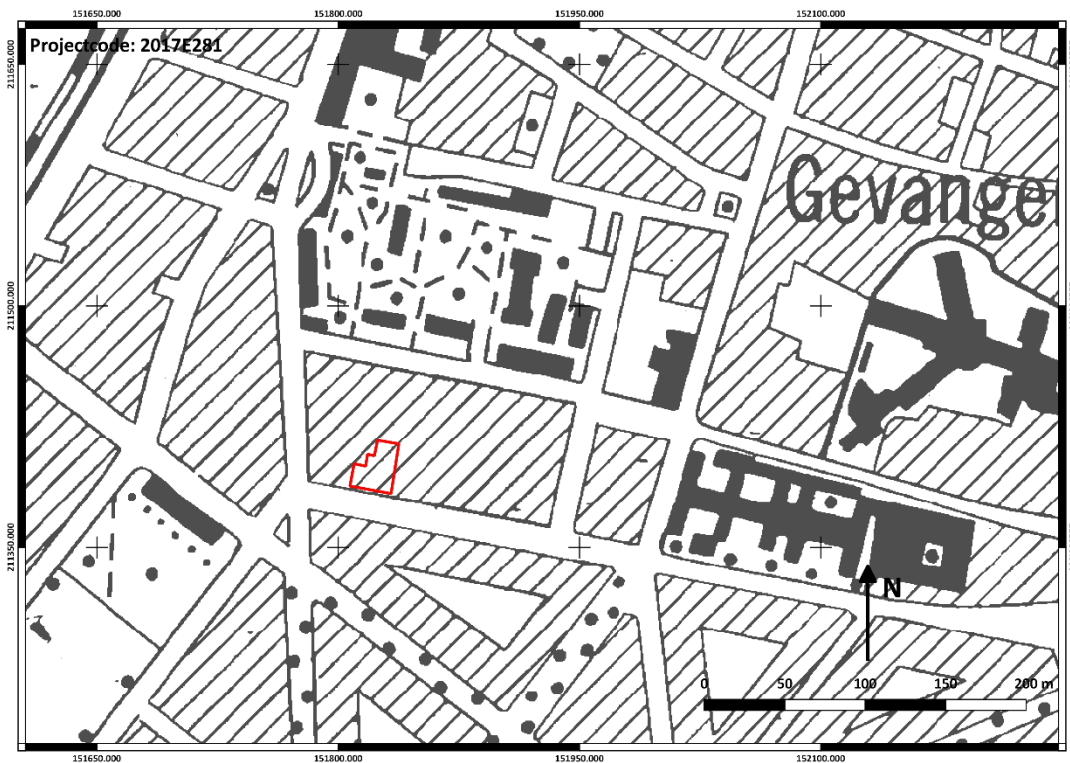
Op de bodemkaart van Vlaanderen wordt het projectgebied gekenmerkt door bodems met het type OB, dit zijn door de mens gewijzigde of vernietigde bodemprofielen. Concreet betekent het hier bebouwde gronden.

³ <https://www.dov.vlaanderen.be>



Figuur 9: Projectgebied op de bodemkaart van Vlaanderen⁴

3.2. Topografie/toponomie⁵



Figuur 10: Projectgebied op de topografische kaart van het NGI (Bron: AGIV)

⁴ <https://www.dov.vlaanderen.be>

⁵ <https://inventaris.onroerendergoed.be/cai/zone/140031>

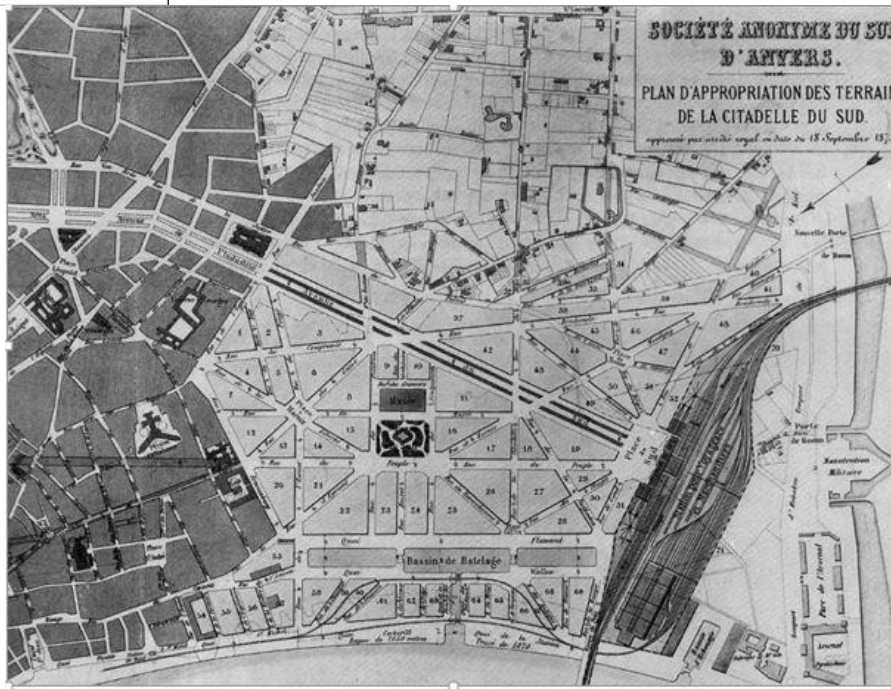
Het projectgebied bevindt zich in het zuiden van de historische stadskern van Antwerpen langs de Kronenburgstraat, grenzend aan de wijk Het Zuid. Deze stadswijk werd in de 19^{de} eeuw ontwikkeld toen de bestaande omwalling van Antwerpen en meer bepaald de 16^{de} eeuwse Citadel, die zich hier bevond, werd gesloopt. Begin 1864 werd besloten om het vrij schootsveld *intra muros* op te heffen en het Zuidkasteel te verkopen mét de verplichting een deel van het terrein te voorzien van haveninrichtingen.⁶ Op 14 oktober 1869 werden de militaire gronden van de hand gedaan aan Berthel-Henry Strousberg, een Berlijns bankier en projectontwikkelaar. De wet van 10 januari 1870 bekrachtigde de transactie.⁷ Meteen gingen enkele overblijfselen van de oude vestingwerken zoals magazijnen en kazematten onder de sloophamer, aan de dwangburcht werd nog niet geraakt.⁸

Op 10 januari 1874 sloot Strousberg, onder druk van minister van Financiën Malou, een contract met het ministerie van Financiën en de 'Compagnie Immobilière de Belgique' of 'Immobiëlen Vennootschap van België' om na de sloop de vrijgekomen gronden aan de Compagnie af te staan. Bovendien diende de Compagnie een naamloze vennootschap op te richten voor de uitbating van de havenuitrusting langs het nieuwe schippersdok en de Scheldekaaien. Het Antwerpse stadsbestuur, bevreesd dat zij geen inspraak zou hebben in de wegeniswerken en in de exploitatie van de haveninrichtingen van de nieuwe wijk, liet haar ongenoegen blijken. Op 12 maart werd het probleem opgelost door een voor de Compagnie bijzonder lucratieve overeenkomst met de Stad. In ruil voor de helft van de preferente aandelen in een nog op te richten vennootschap, zou de Stad, samen met de Staat, instaan voor de dure aanleg van de havenwerken en ook een aantal andere plichten op zich nemen. Met de oprichting van de 'Société Anonyme du Sud d'Anvers' ook wel 'Maatschappij van het Zuiden van Antwerpen', op 21 mei 1874, werd de samenwerking een feit. Drie maanden later, op 17 augustus, was het koning Leopold II die met een symbolische houweelslag de afbraak van het Zuidkasteel inzette. Tot slot werd op 18 september van het volgende jaar het verkavelingsplan van de S.A. du Sud d'Anvers, met een stervormig stratenpatroon naar het urbanisatievoorbeeld van de Parijse prefect Baron Hausmann, bij Koninklijk Besluit goedgekeurd. De namen van de straten en pleinen werden uiteindelijk op 19 mei 1876 door het stadsbestuur toegekend. Nog in 1876 werd met de aanleg van de eerste straten begonnen, waarbij men vertrok aan de rand van de bestaande stad en daarna in zuidelijke richting werkte.

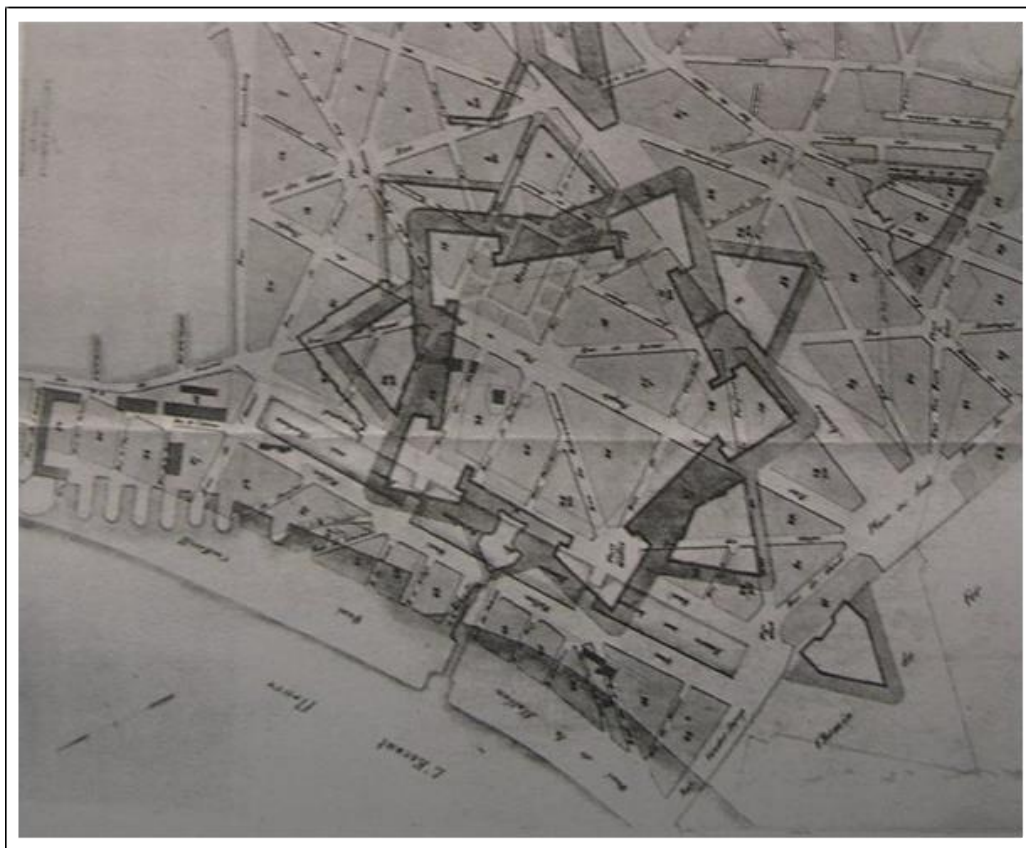
⁶ LEHOUCK (1958) p. 158-160 en WILS (1963) p. 275.

⁷ Z.N. (1964), p. 93.

⁸ Z.N. (1870), p. 141-142.



Figuur 11: Verkavelingsplan militaire gronden 1875.⁹



Figuur 12: Verkavelingsplan met bouwblokken en contouren van de citadel (1892)¹⁰

⁹ PRIMS en DE MEYER (1993), p. 120.

¹⁰ SAA, oud inventarisnummer ICO 68/123.

De Kronenburgstraat is een rechte straat die de Klooster- met de Kasteelpleinstraat verbindt. Samen met de Kasteelpleinstraat vormt ze de noordoostelijke grens van het Zuidkwartier, waarbij de noordzijde aansluit bij de bebouwing van de historische stad. De straat maakt deel uit van het oorspronkelijke verkavelingsplan van het Zuid zoals opgemaakt in 1875. In 1913 werd ze verbreed en in 1921 werd een nieuwe rooilijn goedgekeurd. De straatnaam, goedgekeurd in 1876, verwijst naar een oudere Kronenburgstraat of Kronenburgpoortstraat, die samen met de gewezen Kaaistraat circa 1803 verdween om plaats te maken voor het arsenaal en de scheepstimmerwerven van Napoleon.

De kavels aan de noordzijde van de Kronenburgstraat, aansluitend bij de oude stad, zijn bijna volledig ingenomen door bebouwing uit de 20ste eeuw. Het enige voorbeeld van bebouwing met een historische kern dat hier nog bewaard is, is de hoekwoning met de Begijnenstraat op nummer 65. Op beide hoeken met de Nationalestraat domineren grote interbellumcomplexen het straatbeeld: aan oostzijde het Tropisch Instituut van 1933, aan westzijde de modernistische woningblokken naar ontwerp van G. Fierens van 1937-39. Op nummer 45, ten oosten van het Tropisch Instituut, steekt de opvallende hoogbouw van het Provinciaal Instituut voor Hygiëne boven de andere bebouwing in de buurt uit. In 1969 liet het provinciebestuur hiervoor de huizenrij van nummer 45 tot 53 afbreken. In 1973 wordt de bouwaanvraag goedgekeurd voor het Instituut voor Hygiëne en Scheikunde, een ontwerp van het Borgerhoutse architectenbureau Stynen, bestaande uit J.L. Stynen en H. Van den Berghe.¹¹

3.3. Historische, cartografische en archeologische kennis

3.3.1. Korte historiek van Antwerpen (geschreven bronnen)¹²

De oudste vondsten in Antwerpen dateren uit de periode tussen het einde van het paleolithicum en het einde van het neolithicum of de vroege bronstijd en situeren zich in de burchtzone. Er werden ook toevalsvondsten aangetroffen ter hoogte van Lillo, het Lefebredok en het Kattendijkdok.

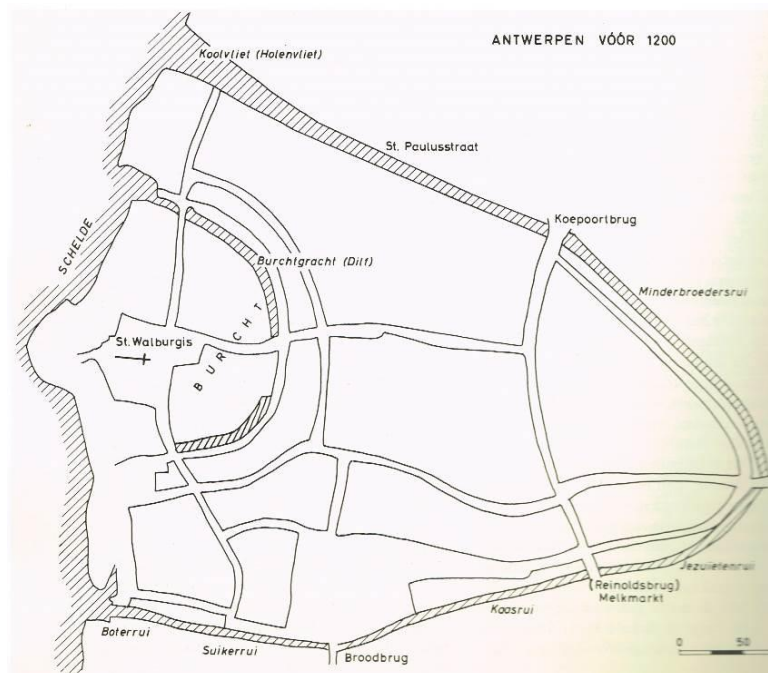
Heel wat ijzertijdvondsten doen een verspreide woning onder het huidige stadscentrum vermoeden. Sporen en vondsten uit de Gallo-Romeinse periode worden verspreid over de stadskern aangetroffen, met concentraties in en rond de middeleeuwse burcht. De archeologische resten wijzen op het bestaan van een Gallo-Romeinse nederzetting uit de 2^{de} en 3^{de} eeuw, met uitlopers tot in de 4^{de}, mogelijk zelfs 5^{de} eeuw. Ook rond de kernstad werden sporen en vondsten uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen.

¹¹ *Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kronenburgstraat, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/113051> (geraadpleegd op 29 mei 2017).*

¹² <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/140031>

Historische bronnen wijzen in de richting van een Merovingische nederzetting te Antwerpen in de 7^{de} eeuw, maar dit kon nog niet aangetoond worden. De vondst van een goeden munt met vermelding van *ANDERPUS* zou dit kunnen bevestigen, maar er is onzekerheid over de muntvondst en de identificatie met Antwerpen. In een 8^{ste}-eeuwse bron is weliswaar sprake van de naam *ANDOVERPIS*, maar ook deze etymologie blijft onzeker. Met uitzondering van een beperkte hoeveelheid schervenmateriaal werden geen sporen van Merovingische bewoning aangetroffen.

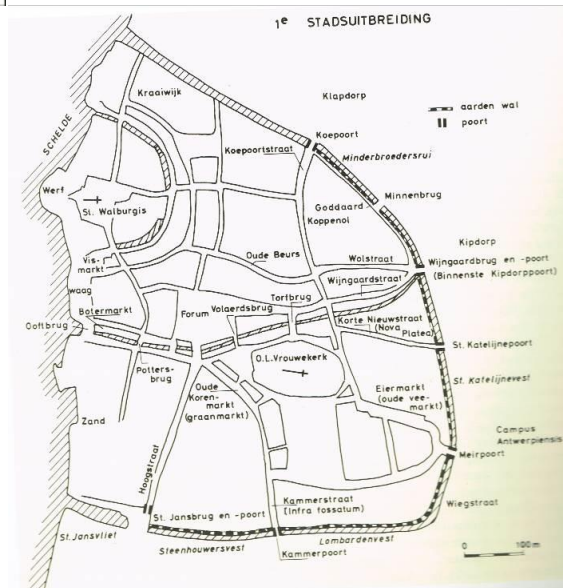
In de late 9^{de} eeuw ontstond een versterkte handelsnederzetting, die zich in de 10^{de} eeuw sterk ontwikkelde. De burcht vormt de kern van waaruit de middeleeuwse stad groeide. De eerste versterking ter hoogte van de middeleeuwse burcht werd gevormd door een aarden wal met gracht, mogelijk voorafgegaan door een palissade. Binnen deze omwalling ontstond een dichte bebouwing. De Duitse keizer Otto II bouwde ca. 980 deze handelsnederzetting uit tot het markgraafschap. Mogelijk al in de 11^{de} eeuw werd de aarden wal omgeven door een stenen burchtmuur.



Figuur 13: Antwerpen voor 1200.¹³

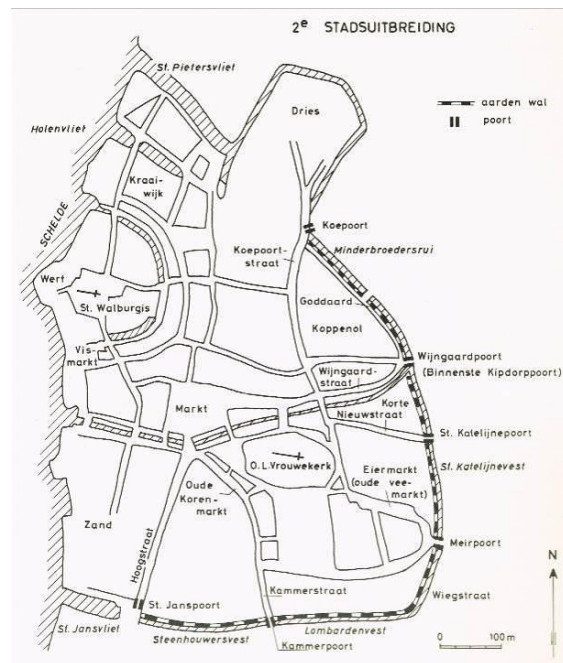
Vanaf de eerste uitbreidingen van de burcht tot aan haar aaneengesloten vorm in de 16^{de} eeuw heeft Antwerpen vier groeiprocessen doorgemaakt. In de late 11^{de} eeuw werd ze omgeven door een watersingel en ontstond de zogenaamde 'ruienstad'. Het nieuwe stadskwartier dat zich in de loop van de 12^{de} eeuw ontwikkelde rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk zou begin 13^{de} eeuw omweld worden met een vestenlijn.

¹³ L. VOET, et al., 1978, p. 42.



Figuur 14: Eerste stadsuitbreiding.¹⁴

Rond ca. 1250 werd een klein gebied, de 'Dries', ten noorden van de stad aangehecht.



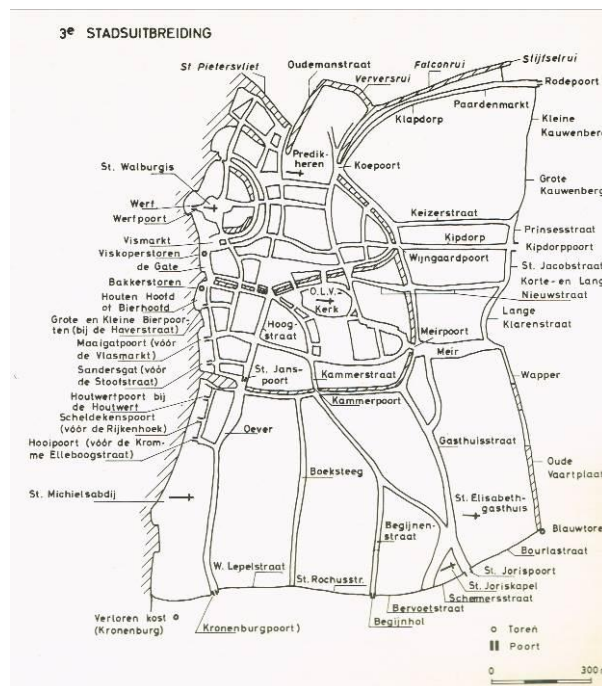
Figuur 15: Tweede stadsuitbreiding.¹⁵

De 13^{de} eeuw was een bloeiperiode voor handel en nijverheid waarbij de bevolking sterk steeg en de omwalde oppervlakte verdrievoudigde (1295-1314). De aanhechting van nieuwe terreinen en het optrekken van nieuwe wijken nam na 1250 zeer snel toe. Vermoedelijk was het plan voor de derde vergroting (1295-1314) gerijpt onder hertog Jan I van Brabant. Een der redenen daartoe was voorzeker

¹⁴ L. VOET, et al., 1978, p. 44.

¹⁵ L. VOET, et al., 1978, p. 48.

de gestadige aangroei van de bevolking die zich overal buiten de vesten had neergezet. Ook vond men het gewenst de Sint-Michielsabdij die gastvrijheid moest verlenen aan hertog en hooggeplaatste personen, binnen de stadsvesting te halen. De bedenking dat de oude grachten en wallen maar weinig militair nut meer opleverden speelde wellicht ook mee. Begin veertiende eeuw werden de grote werken uitgevoerd: vrijwel heel de Scheldeoever werd afgesloten en voorzien van circa 25 torens met als voornaamste de Visverkoperstoren nabij de Vismarkt, de Bakkerstoren aan de Suikerrui en de Kronenburgtoren achter St.-Michiels. Van de Schelde liep de nieuwe grens langs Willem Lepel-, Sint-Rochus-, Bervoets-, Schermersen Bourlastraat, Blauwtorenplein, Oude Vaartplaats en Wapper en via de Meir langs Lange Klaren-, Sint-Jacob- en Prinsesstraat, Kauwenberg, Stijfsel-, Falcon- en Verversrui en zo verder langs Oude Mansstraat en Sint.-Pietersvliet terug naar de Schelde. Het grote werk heeft jaren geduurd, het voorziene plan werd herhaaldelijk gewijzigd en met de bouw van de zware muur is men nooit verder gekomen dan de Oude Vaartplaats (Blauwe Toren). In 1314 reeds legde men de grondslagen voor een nieuw tracé door het bouwen van de fundamenten van de Kipdorppoort en in 1317 die van de Rode Poort.¹⁶ In deze periode werd het projectgebied opgenomen binnen de stadsomwalling.

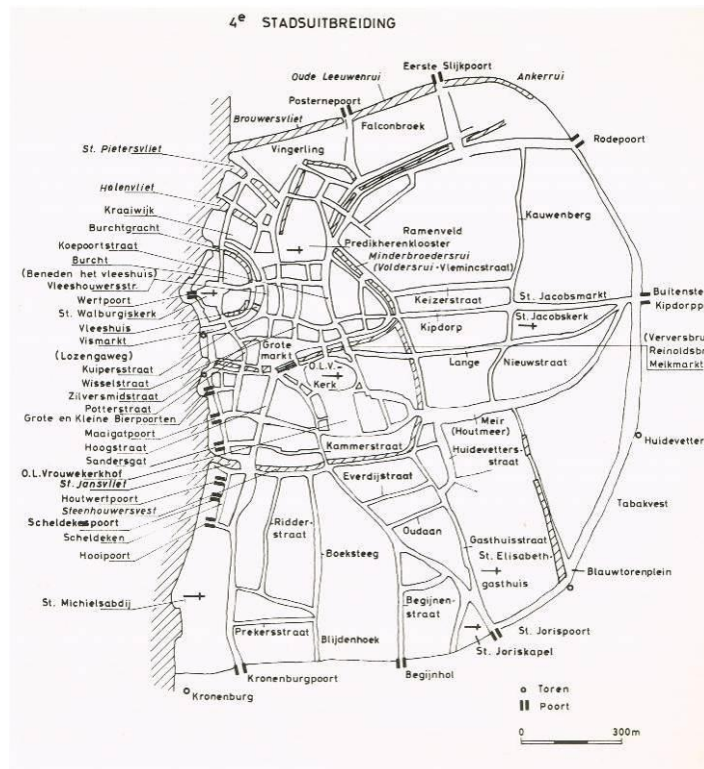


Figuur 16: Derde stadsuitbreiding.¹⁷

¹⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Antwerpen - Stadsuitbreiding tot aan de 16de-eeuwse Spaanse Vesten, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/122213> (geraadpleegd op 29 mei 2017).

¹⁷ L. VOET, et al., 1978, p. 50.

In de periode 1314-1410 volgde een vierde stadsuitbreiding in oostelijke richting. Van dan tot het midden van de 16^{de} eeuw bleef de stadsgrens onveranderd.



Figuur 17: Vierde stadsuitbreiding.¹⁸

Het begin van de 16^{de} eeuw vormde de start van Antwerpen als handelsmetropool. Omwille van de urbanisatiegolf en de militaire dreiging uit de Nederlanden werd het plan opgevat om de stad te voorzien van een nieuwe, gebastioneerde omwalling. In het noorden werd de stad uitgebreid met de zogeheten 'Nieuwstad'. In 1555 was de nieuwe versterking of Spaanse omwalling klaar. In 1567 werd door Alva de bouw van een citadel ten zuiden van de stad aangevat.

Met de Beeldenstorm, de Spaanse Furie in 1576 en de sluiting van de Schelde in 1584 kwam voor Antwerpen een einde aan de Gouden Eeuw.

¹⁸ L. VOET, et al., 1978, p. 52.



Figuur 18: De Spaanse Furie, door Frans Hogenberg, 1577.¹⁹

Na de val van Antwerpen in 1585 en de belangrijke daling van het bevolkingsaantal kende de stad in ruimtelijk opzicht een stilstand van ruim twee eeuwen. De bestaande vestingwerken werden wel onderhouden en er werden ravelijnen en lunetten toegevoegd. Als gevolg van de contrareformatie vestigden zich verschillende nieuwe kloosterorden in Antwerpen.

De eerste nieuwe impulsen kreeg de stad in de Franse tijd (1794-1814). Napoleon wou van de stad een belangrijk commercieel en militair bolwerk maken. Aan beide zijden van het Hanzehuis werden twee handelsdokken uitgegraven, het Bonaparte- en het Willemdok. Met de aanleg van de dokken kreeg de havenuitbouw een nieuwe impuls, zowel vanuit militair als economisch standpunt. Daarnaast werd onder Napoleon ook een nieuwe kaaimuur langs de Schelde opgericht waarbij de Scheldemuren en – torens werden afgebroken. Ten zuiden van de stad werd ter hoogte van de voormalige Sint-Michielsabdij een arsenaal en een reeks scheepswerven opgericht.

¹⁹<https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=antwerpen+kaart&s=objecttype&p=12&ps=12&st=OBJECTS&ii=3#/RP-P-OB-76.862,135>

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en na de Belgische omwenteling van 1830 werd het handels- en militaire karakter van de stad nog sterker benadrukt. In de jaren 1850 kreeg Antwerpen de functie van 'Nationaal reduit'. Samen met Namen en Luik moest de stad de ruggengraat vormen van het Belgische verdedigingsstelsel. Vanaf 1858 werd een nieuwe verdedigingsgordel aangelegd rond de stad, de zogenaamde Brialmontvesting. Deze verdedigingslinie lag ter hoogte van de huidige ring en maakte een verdere expansie van de stad mogelijk. De 16^{de}-eeuwse omwalling, die haar militaire functie verloren had, werd vanaf 1864 gesloopt. Op het tracé van de voormalige omwalling werden de boulevards (de leien) en nieuwe bouwblokken aangelegd, volgens het verkavelingsplan van Théodore van Bever (1821-1875).

Tussen 1817 en 1884 werden de meeste grachten gedempt of overwelfd.

Tussen 1877 en 1885 werden de Scheldekaaien rechtgetrokken. Door deze rechttrekking verdween de uitsprong in de Schelde ter hoogte van de Werf, met inbegrip van het oudste Antwerpse stratentracé en veel huizen met historische en archeologische waarde.

Begin 20^{ste} eeuw werd beslist om de Brialmontomwalling af te breken en een nieuwe kringvesting te bouwen.²⁰

3.3.3. Cartografische bronnen en luchtfoto's

Het projectgebied situeert zich aan de rand van de derde stadsuitbreiding (1295 – 1314). De benaming van de huidige straat is te danken aan de aanwezigheid van de vroegere Kronenburgtoren en verwijst rechtstreeks naar de laatmiddeleeuwse toestand. Of het projectgebied in deze periode reeds bebouwd was valt moeilijk te achterhalen. Immers voor de oudste periode beschikken we niet over cartografische bronnen. We weten wel dat het projectgebied gelegen was binnen de laatmiddeleeuwse omwalling.

In de eerste plaats worden enkele niet gegeorefereerde 16^{de} eeuwse kaarten van Antwerpen besproken. De kaarten werden geraadpleegd via www.cartesius.be. Alhoewel de exacte positie van het betreffende bouwblok waarbinnen het projectgebied zich bevindt op deze kaarten moeilijk te achterhalen is, geven ze toch een indicatie omtrent de aanwezige bebouwing in de directe omgeving in de 16^{de} eeuw.

Een eerste kaart dateert van voor de oprichting van de Spaanse citadel. De Spaanse Omwalling werd echter al wel gerealiseerd. Op de kaart van Cock uit 1557 bevindt het projectgebied zich aan de binnenzijde van de omwalling, grenzend aan de straat aan stadszijde. Op een detail van de kaart zien we dat omstreeks het midden van de 16^{de} eeuw de huidige bouwblokken reeds grotendeels werden gerealiseerd. Langs de straatzijde zijn de bouwblokken bebouwd met woningen of tuinmuren die nog

²⁰ <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/140031>

enkele achterliggende open ruimtes afschermen. Deze zijn echter reeds tegen het midden van de 16^{de} eeuw eerder schaars in aantal en tonen aan dat dit deel van de stad reeds dicht bebouwd was.



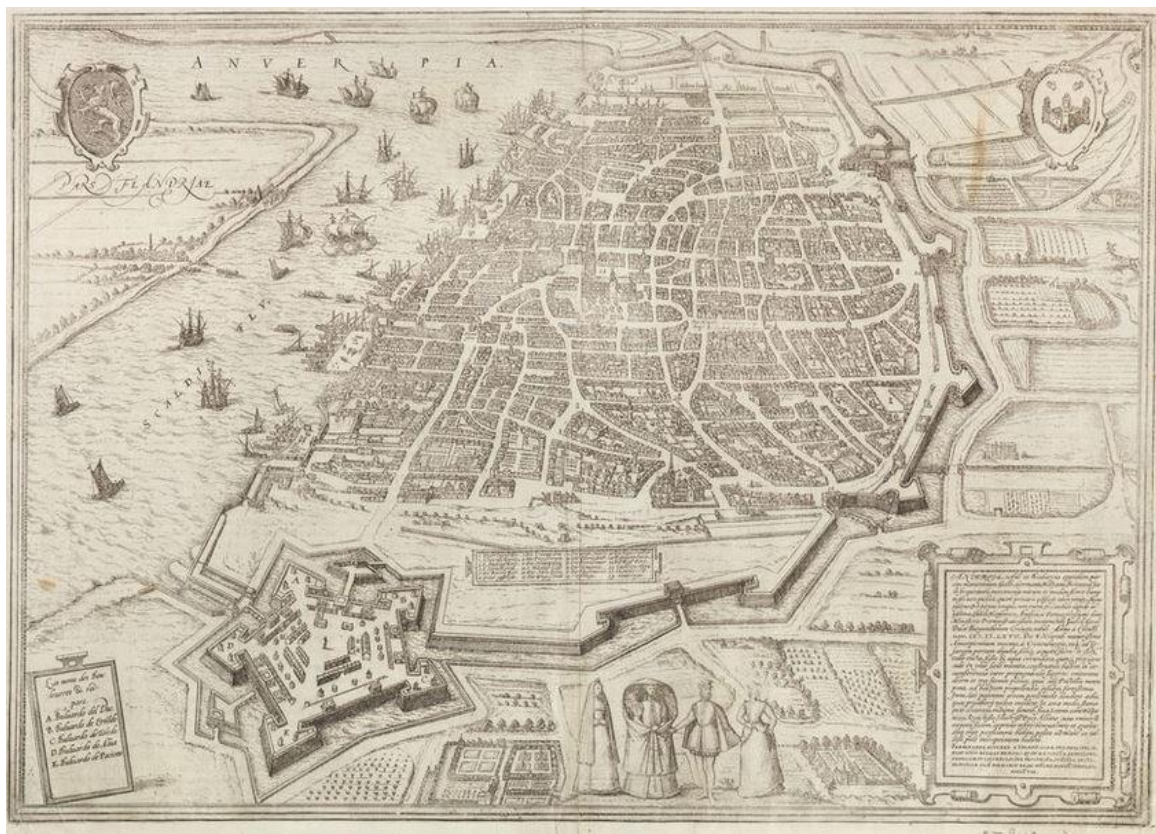
Figuur 19: H. Cock, 1557.²¹



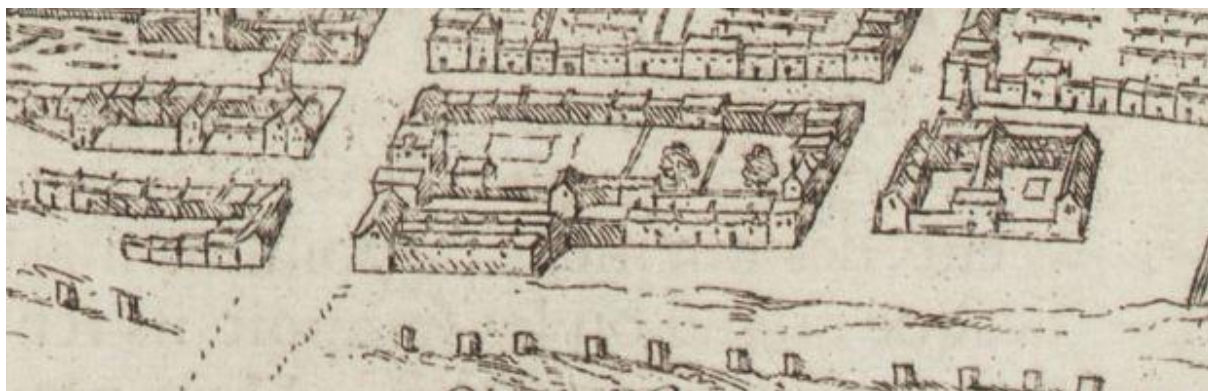
Figuur 20: Detail ter hoogte van het projectgebied

²¹ <http://uurl.kbr.be/1043517>

Op de kaart van Braun & Hogenberg uit 1575 bevindt het projectgebied zich aan de rand van de esplanade ten noorden van de Spaanse Citadel. Dit zal zo blijven tot in de 19^{de} eeuw. Op een detail van de kaart zien we weer duidelijk de verschillende bouwblokken en hun bebouwing. Ter hoogte van het projectgebied zien we dat de bouwblokken aan de straatzijde volledig werden bebouwd. Wel bevinden er zich nog steeds binnentuinen achter de huizen binnen de bouwblokken. Waarvoor deze open ruimtes dienden, kan niet worden afgeleid aan de hand van de kaarten. Op de kaart zijn nog de resten zichtbaar van het gesloopte zuidelijke deel van de Spaanse Omwalling.



Figuur 21: Braun & Hogenberg, 1575.²²



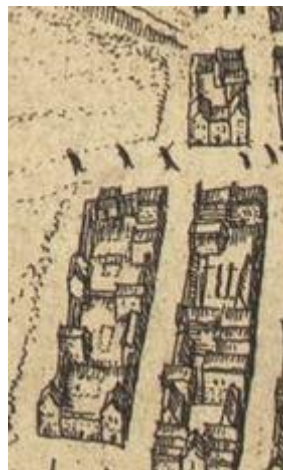
Figuur 22: Detail van de vorige kaart ter hoogte van het projectgebied

²² <http://uurl.kbr.be/1043519>

Eenzelfde beeld levert ons de kaart van Hoefnagel uit het einde van de 16^{de} eeuw. De verschillende bouwblokken bevatten woningen langs de straatzijde en zijn verder via tuinmuren volledig afgescheiden van de openbare ruimte. Gelegen aan de rand van de esplanade lijkt er ook binnen het bouwblok van het huidige projectgebied op het einde van de 16^{de} eeuw nog steeds open ruimte beschikbaar in de vorm van mogelijke privétuinen.



Figuur 23: Hoefnagel, G., 1598-1600.²³



Figuur 24: Detail ter hoogte van het projectgebied

Voor de periode vanaf de 18^{de} eeuw beschikken we over enkele door de Vlaamse Overheid beschikbaar gestelde gedigitaliseerde en gegeorefereerde kaarten.

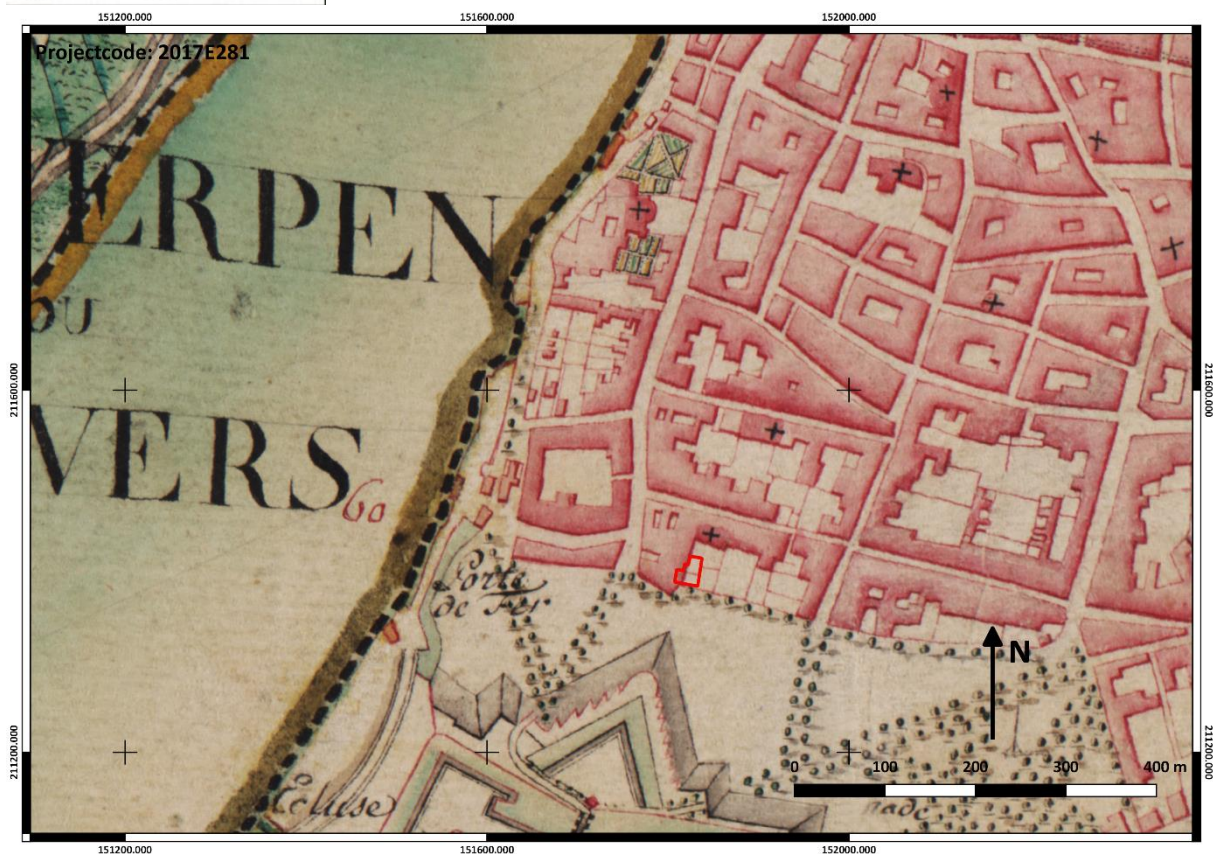
²³ <http://uurl.kbr.be/1035817>

Een eerste betreft de kaart van Fricx uit 1712. De georeferentie is niet volledig geslaagd voor deze kaart, aangezien het projectgebied wordt weergegeven in het midden van de Schelde. Ten noorden van de esplanade van de Citadel merken we de aanwezigheid op van enkele rood ingekleurde bouwblokken. De kaart geeft niet genoeg details weer om zicht te krijgen op de eventueel binnen de bouwblokken nog aanwezige open ruimtes. Op basis van het algemene voorkomen van de verschillende bouwblokken lijkt het er wel op dat er ten opzichte van deze op de oudere kaarten geen nieuwe bouwblokken werden opgericht, en dat het projectgebied zich nog steeds aan de noordgrens van de esplanade bevond.



Figuur 25: 'Projectgebied' op de kaart van Fricx, 1712

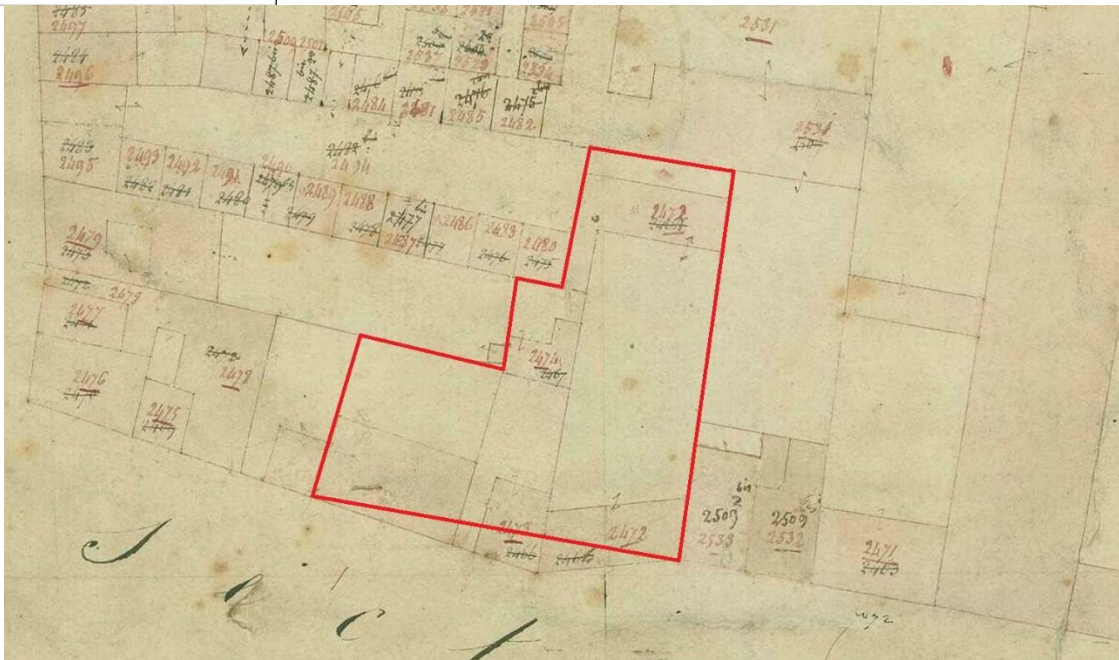
Wanneer we de kaart van Ferraris bekijken uit 1771-1778 moeten we eveneens rekening houden met een mogelijke afwijking in de georeferentie. Het projectgebied bevindt zich binnen een bouwblok ten noorden van de esplanade. Aan de noordzijde, de oostzijde en de westzijde is het bouwblok volledig bebouwd langs de straatzijde. De zuidoostelijke zone lijkt te bestaan uit kleine privétuintjes mogelijk behorend tot de bijbehorende huizen aan de straatzijdes. Zij geven een mooi zicht op de eventueel aanwezige percelering ter hoogte van het bouwblok. Aan de zuidzijde zijn de tuintjes van de openbare ruimte afgescheiden door middel van een bomenrij.



Figuur 26: Projectgebied op de kaart van Ferraris 1771 – 1778

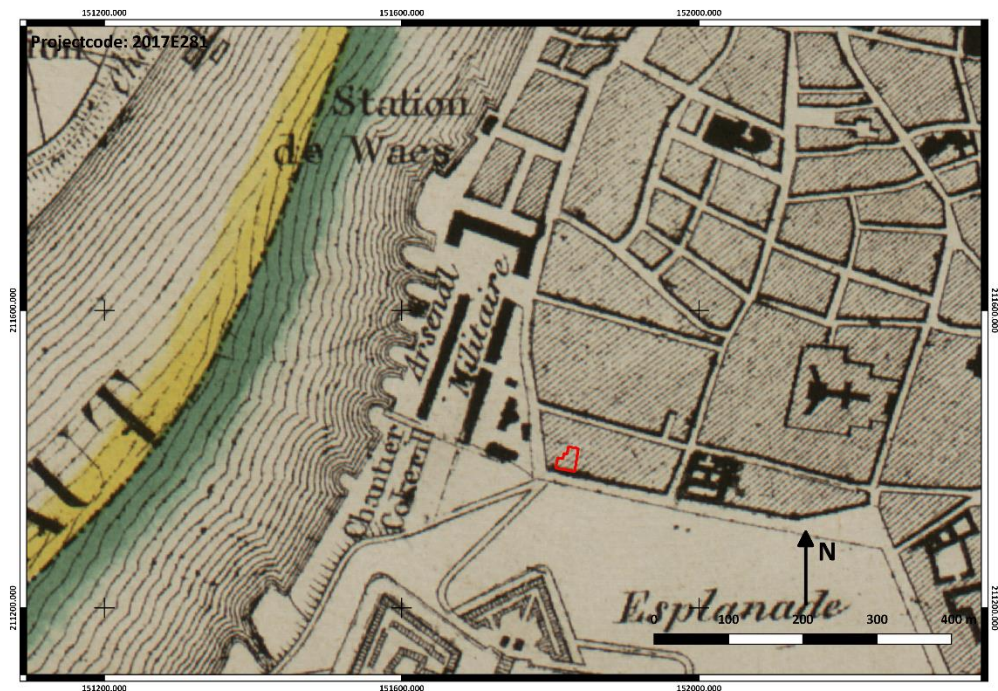
Een volgende kaart dateert uit de periode 1830-1836. Op het primitief kadaster zijn duidelijk de afzonderlijke percelen binnen het bouwblok, alsook de bebouwde zones en de openbare ruimte afzonderlijk aangeduid. Wat meteen opvalt is het verloop van de huidige Kronenburgstraat in vergelijking met de straat ter hoogte van het projectgebied. Op het primitief kadaster is in de straat ter hoogte van het projectgebied een knik aanwezig in zuidelijke richting. Vermoedelijk verdween deze met de heraanleg van de omgeving op het einde van de 19^{de} eeuw met de sloop van de citadel en de ontwikkeling van de vroegere esplanade.

In het tweede kwart van de 19^{de} eeuw lijkt het er op dat het projectgebied nog verschillende onbebouwde zones omvatte. De bebouwing binnen het projectgebied lijkt zich in de eerste plaats te concentreren aan de straatzijde (Kronenburgstraat). Centraal langs de straatzijde was een doorgang voorzien naar een centraal in het projectgebied aanwezig gebouw. Met een zuidelijke corridor liep dit gebouw door in noordelijke richting, waar het blijkbaar deel uitmaakte van of aansloot op de bebouwing ten oosten van de Makelarenplaats (huidige benaming). De rest van het projectgebied lijkt onbebouwd te zijn. Een deel van de gebouwen op het primitief kadaster gaat mogelijk terug op de gebouwen weergegeven op de 16^{de} eeuwse kaarten die hierboven werden beschreven.



Figuur 27: Uittreksel primitief kadaster 1830 -1836²⁴

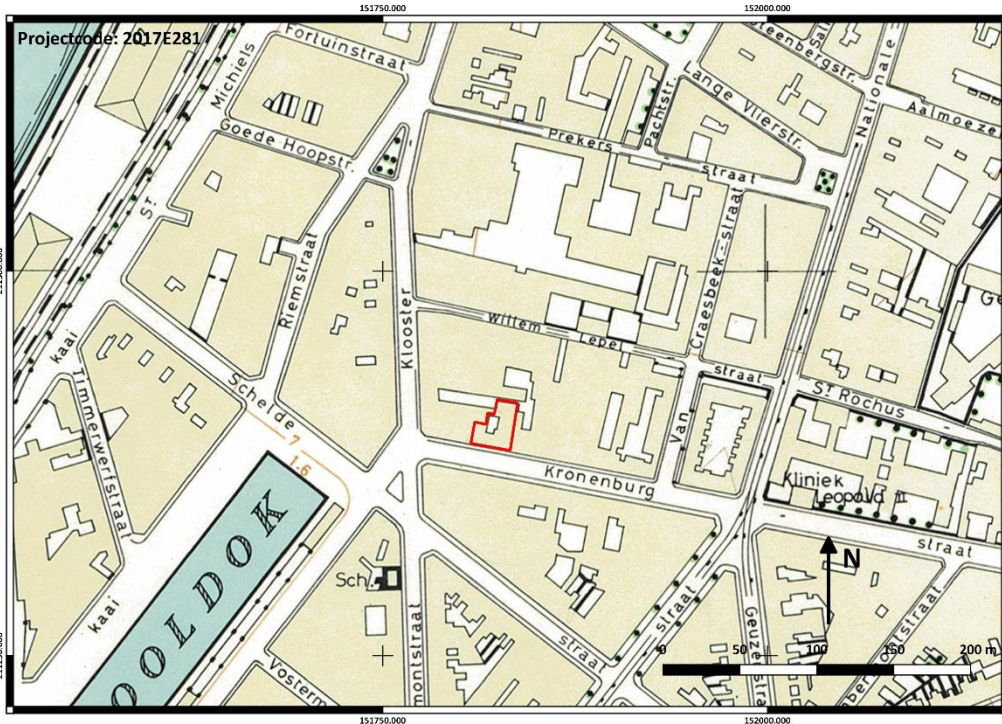
De kaart van Vandermaelen uit 1854 geeft weinig concrete info over het projectgebied. Het maakt deel uit van een als volledig bebouwd aangeduid bouwblok, nog steeds gelegen aan de rand van de esplanade.



Figuur 28: Kaart Vandermaelen 1854

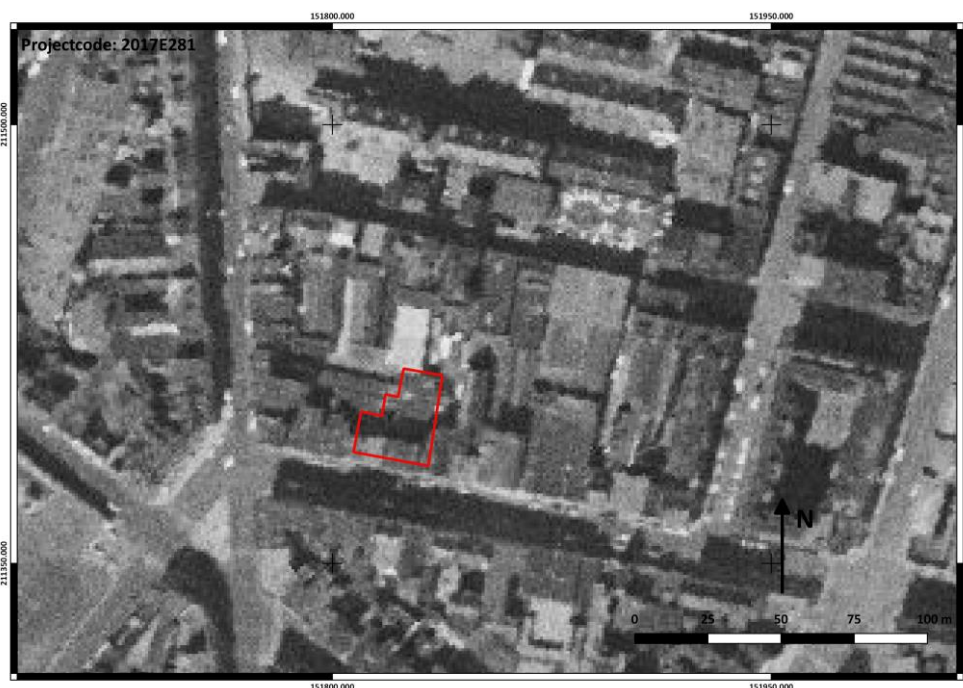
²⁴ http://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/inventaris/rabscan/eaidid/BE-A0550_007345_007065_DUT/inventarisnr/I00734500706550/level/file/scan-index/-13/foto/550_0001_000_02557_000_0_0007

Op de topografische kaarten van het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw zien we binnen het projectgebied slechts nog één kleine onbebouwde zone in de vorm van een binnenkoertje. Voor de rest lijkt het projectgebied volledig bebouwd.



Figuur 29: Topografische kaart Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (1950)

uitspraken te doen over de aanwezigheid van binnenkoertjes. Het lijkt er op dat het projectgebied ondertussen volledig werd bebouwd.



Figuur 30: Luchtfoto projectgebied 1971



Figuur 31: Luchtfoto projectgebied 2013-2015

Op de meest recente beschikbare luchtfoto's is te zien dat er zich nog steeds een kleine onbebouwde zone (binnenkoer) bevindt binnen het projectgebied. Voor de rest is het projectgebied volledig bebouwd.

3.3.4. Archeologisch Antwerpen en centrale archeologische inventaris²⁵

Het eerste grootschalige archeologisch onderzoek in Antwerpen ging van start in 1952. Onder leiding van Adelbert Van de Walle gebeurden opgravingen op verschillende plekken in de Antwerpse burchtzone, meer bepaald in en rond het Steen. De laatste opgravingscampagne vond plaats in 1961. De resultaten waren verbluffend: het bodemarchief in deze historische kern van Antwerpen bleek uitzonderlijk goed bewaard en van onschatbare waarde.

De resultaten van dit eerste grootschalige archeologisch stadskernonderzoek in Antwerpen namen elke twijfel over de noodzaak voor een gedegen archeologische opvolging bij graafwerken in de stad weg. Toch duurde het nog tot begin jaren '70 vooraleer een nieuw archeologisch onderzoek in de stad zou plaatsvinden én er voor het eerst sprake was van een archeoloog in stadsdienst.

In 1973 kwamen bij de werken voor de aanleg van de metro zoveel archeologische sporen en vondsten aan het licht dat het stadsbestuur besliste één van zijn personeelsleden over te plaatsen naar de

²⁵ <https://www.antwerpen.be/nl/info/52d5052539d8a6ec798b4afd/historiek-van-archeologisch-onderzoek-in-antwerpen>

oudheidkundige musea. Hij moest onder leiding van de conservator toezien op de werken. Een jaar later, in 1974, begon men met de aanleg van de zgn. stadsparking, tussen stadhuis en museum Vleeshuis. Hierbij kwamen veel sporen en vondsten aan het licht waaronder een niet onbelangrijk deel daterend uit de Gallo-Romeinse periode. Vanaf dat moment ging de stad over tot de aanstelling van een archeoloog.

In de volgende jaren nam het aantal archeologische interventies toe. Vanaf het begin kreeg het veldwerk voorrang en zo konden heel wat sites gelokaliseerd en onderzocht worden. Door de krappe personeelsbezetting (twee personeelsleden en enkele arbeiders of vrijwilligers) moest men zich wel beperken tot plaatsen binnen de oudste stadskern.

In 1983 mocht de opgravingsploeg zich officieel 'Afdeling Opgravingen' noemen, en dit als onderdeel van de oudheidkundige musea. De apotheose van deze periode was het grootschalig archeologisch onderzoek dat in 1987 in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van start ging. Deze opgravingen en de resultaten waren uiterst interessant en het onderwerp van vele tentoonstellingen, publicaties en lezingen. Daarnaast kon het grote publiek tijdens de opgravingen met behulp van kijkvensters de archeologen aan het werk zien in het dwarschip en het koor.

Met de jaren groeide bij het publiek en de overheid het besef over het belang van stadsarcheologisch erfgoed. De voedingsbodem was gelegd om in de volgende jaren een grote stap te realiseren: van noodonderzoek evolueren naar een gestructureerd preventief beleid.

In het begin van de jaren '90 ondergaat de stedelijke administratie een belangrijke reorganisatie. De structuur van de musea wordt gewijzigd en de afdeling archeologie komt terecht onder de groep van kunsthistorische musea. Door sanering van het stedelijk apparaat zijn de mogelijkheden naar middelen en personeel beperkt. Dankzij een actief publieksbeleid verwerft archeologie stilaan een positie in het veld van cultureel erfgoed.

Een nieuwe stedelijke reorganisatie in het midden van de jaren '90 verandert ook de werking van de afdeling archeologie. Die wordt samen met de dienst monumentenzorg ondergebracht in het stedelijk ontwikkelingsbedrijf. Vanaf dat moment is er een rechtstreekse link tussen archeologie en het ruimtelijk beleid van de stad.

In 1993 wordt in Vlaanderen het decreet 'houdende bescherming van het archeologisch patrimonium' van kracht. Dit betekent een fundamentele stap voor de Vlaamse archeologie en dus ook voor de Antwerpse stadsarcheologie. Dankzij dit decreet ontstond niet alleen een wettelijke basis voor de archeologische werking, maar werden ook aanknopingspunten bij het ruimtelijk beleid ingebouwd. Bij privé-bouwprojecten bleef de verplichte melding van toevalsvondsten de belangrijkste insteek voor archeologische tussenkomst; bij publieke werken werd vanaf dan een bindend advies door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) verplicht.

Daarnaast werd in 1992 door de lidstaten van de Raad van Europa het Verdrag van Malta opgesteld, een verdrag dat een betere bescherming garandeert van het ondergrondse cultureel erfgoed.

In het licht van de vigerende wetgeving en 'in de geest van Malta' kunnen stilaan de eerste bouwheren overtuigd worden om voorafgaand of begeleidend archeologisch onderzoek toe te laten en ook voor de financiering daarvan in te staan. In de beginjaren zijn daarvan de belangrijkste voorbeelden: het archeologisch onderzoek bij de aanleg van het werkspoor in Ekeren en de archeologische begeleiding bij de heraanleg van de Leien - fase 1.

Op de centrale archeologische inventaris zijn talrijke locaties aangeduid op het grondgebied van Antwerpen. Het is niet onze bedoeling hier een uitgebreide oplistings te voorzien van alle aanwezige locaties. We beperken ons tot de locaties die zich in de onmiddellijke omgeving van het projectgebied bevinden.

Middeleeuwen:

- **CAI100571:**²⁶

De huidige Riemstraat situeert zich op gronden van de Sint-Michielsabdij, die in de Franse periode plaats moest ruimen voor het arsenaal, een complex van magazijnen voor de opslag van militaire goederen. Bij een werfcontrole werden bakstenen funderingen, mogelijk afkomstig van de Sint-Michielsabdij aangetroffen. In 1986 werden onder 19de eeuwse puin 3 geprofileerde natuurstenen gevonden, waarvan er 2 afkomstig zijn van een raamomlijsting van de gotische gebouwen van de abdij.

- **CAI156573:**²⁷

Vlakbij de gedempte zuiderdokken werden in de jaren '90 de resten aangetroffen van de Kronenburgtoren. Het betrof een verdedigings- en uitkijktoren over de Schelde die werd aangetroffen bij de graafwerken. Naast de toren werd een imposant poortgebouw opgetrokken. Volgens historische bronnen werd de toren in 1315 gebouwd en in 1567 gesloopt.

Nieuwe Tijd:

- **CAI100558:**²⁸

Bij een privaat bouwproject tussen de Cockerillkaai, de Timmerwerf- en de Leuvenstraat werden de resten aangetroffen van een dubbele stenen verbinding (waterkeringsmuur/oeverbeschoeiing en een verhoogde wal) tussen de citadel en de stad (Kronenburgpoort), daterend uit het einde van de 16^{de} eeuw. Tevens werden resten aangetroffen van een 19^{de} eeuwse scheepshelling. Volgens historische

²⁶ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/100571>

²⁷ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/156573>

²⁸ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/100558>

bronnen gaf Napoleon na een bezoek aan Antwerpen in 1803, de opdracht een militair arsenaal en scheepswerf te bouwen. De 10de sloopshelling werd pas in 1808 uitgevoerd. Waarschijnlijk maakten de aangetroffen structuren hier deel van uit.

- **CAI366067:**²⁹

Bij de heraanleg van de Leien werd een deel van het ravelijn behorend tot de voormalige citadel aangetroffen. Meer bepaald betrof het resten van het Toledo-bastion.

- **CAI156608:**³⁰

In de bouwblok tussen de Schoytestraat, de Bogaardenstraat, de Aalmoezeniersstraat en de Nationalestraat werd een beperkte hoeveelheid pottenbakkersafval en fragmenten van halfproducten aangetroffen. Een duidelijke verwijzing naar het majolica-atelier bleef echter uit.

- **CAI157143:**³¹

Bij het uitgraven van een bouwput voor het plaatsen van een Berlinerwand en onderschoeiing van de zijgevels werden in de Sint-Rochusstraat 26 kelderstructuren met postmiddeleeuwse vulling en grondsporen (o.a. kuil met dierenbot) aangetroffen te dateren in de 16^{de} eeuw.

- **CAI366268:**³²

Deze locatie is gebaseerd op cartografische indicatoren en heeft betrekking op de aanwezigheid van een verdedigingselement in de vorm van een wal.

- **CAI366055:**³³

De locatie heeft betrekking op de kazerne behorend bij de hierboven vermelde wal.

- **CAI156276:**³⁴

Bij een werfcontrole uitgevoerd in de jaren '80 in de Nationalestraat 130b-132 werden drie bakstenen afvalputten aangetroffen te dateren in de 17^{de} eeuw.

- **CAI156602:**³⁵

In de kapel van de leprozerie van Tersiecken, gelegen in de Willem Lepelstraat, werden twee 18^{de} eeuwse priestergraven onderzocht.

²⁹ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366067>

³⁰ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/156608>

³¹ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/157143>

³² <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366268>

³³ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366055>

³⁴ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/156276>

³⁵ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/156602>



Figuur 32: CAI-locaties in de omgeving van het projectgebied

Het projectgebied valt binnen de 'Historische stadskern van Antwerpen' (ID 140031) in de Inventaris van het Archeologische Erfgoed. Dit is het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde. Het bevindt zich nabij de samenloop van de rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door het voorkomen van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen. Op vele plaatsen, niet alleen in de bebouwde kernen maar ook in grote delen van de haven en op de linkeroever, is de oorspronkelijke bodemopbouw gewijzigd onder impuls van verstedelijking en industrialisering. In de historische binnenstad vertoont de bodemopbouw eveneens grote verschillen: hoe dichterbij de oude stadskern, hoe omvangrijker en complexer. In en rond de burchtzone bijvoorbeeld reiken de archeologische lagen tot vier meter onder het huidige straatniveau, zelfs na grote saneringswerken in de 19de en 20ste eeuw, waarbij veelal laat- en postmiddeleeuwse strata verdwenen.

Het grondgebied van de stad Antwerpen situeert zich op beide oevers van de Schelde. De rechteroever van de Schelde, waar om historische redenen de stad zich grotendeels ontwikkelde, kreeg pas tegen het einde van de 19de eeuw een meer rechtlijnig verloop met het rechte trekken van de kaaien. Het

oorspronkelijk onregelmatige verloop kende verschillende uitsprongen, waarvan de Werf ten noorden van het Steen en een uitsprong ter hoogte van de Sint-Michielsabdij de belangrijkste zijn. Dit waren wellicht natuurlijke aanlegplaatsen.

Heel het gebied binnen de Leien staat op het gewestplan ingekleurd als woongebied met cultureel, historische en/of esthetische waarde.³⁶

3.4. Huidig gebruik projectgebied



Figuur 33: Zicht op de huidige bebouwing

Heden bevindt zich in het projectgebied een verfwinkel van de keten 'De Blauwe Hond'. Het projectgebied kan onderverdeeld worden in drie zones op basis van de huidige bestaande bebouwing. Dit lijkt vreemd aangezien er op het kadasterplan vijf huisnummers zijn toegekend aan de woningen gelegen binnen het projectgebied.

De woning met huisnummer 7 is vooraan voorzien van een kelderruimte. Bij een eerste plaatsbezoek bleek de kelder te kunnen worden verdeeld in twee delen. Het deel langs de straatkant is voorzien van een plat plafond met leggers en aan de onderzijde afgewerkt met houten latjes met pleisterwerk. De achterzijde van de kelder is voorzien van een bakstenen tongewelf.

³⁶ <https://inventaris.onroerendergoed.be/cai/zone/140031>



Figuur 34: Kelder huisnummer 7: straatzijde



Figuur 35: Kelder huisnummer 7: achterzijde met bakstenen tongewelf

De woningen met nummer 9 en 11 vormen samen de eigenlijke showroom/magazijn van de winkel. Via een centrale ingang (ter hoogte van nummer 11) komt men in de achterliggende ruimte die zich uitstrekt tot aan de Martelarenplaats. Boven de doorgang zijn appartementen gevestigd. De winkel is niet voorzien van enige kruip- of andere ondergrondse vertrekken en heeft een dikke betonnen vloer die zich iets hoger lijkt te bevinden dan het huidige straatniveau.

Opvallend was echter de aanwezigheid van een kelderruimte onder het huisnummer 11 ten oosten van de centrale ingang naar de achterliggende winkelruimte. De woning is aan de straatzijde ten oosten van de centrale doorgang volledig onderkelderd. De kelder heeft in alle ruimtes bakstenen tongewelven.

Het voorkomen van kelders met tongewelven binnen het projectgebied doet ons concluderen dat minstens een deel van de huidige bebouwing teruggaat op oudere woningen. In het Antwerpse werden bakstenen tongewelven in kelders gebruikt tot het einde van de 18^{de} eeuw.³⁷ Ook het niet langer in gebruik zijn van enkele huisnummers doet ons vermoeden dat er in het verleden meerdere woningen binnen het projectgebied aanwezig waren dan heden.

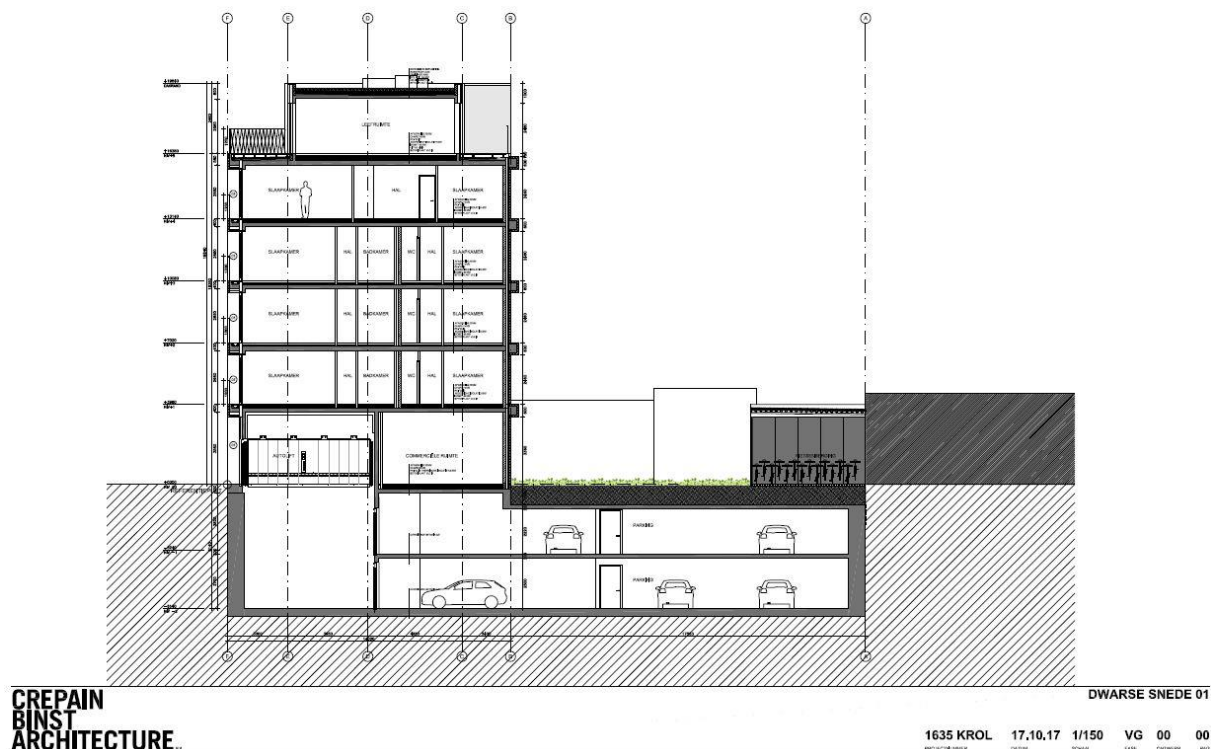
³⁷ Mondelinge mededeling Jerry Driessen (Stedelijke Archeologische Dienst Antwerpen).



Figuur 36: Bakstenen tongewelf in de kelder onder huisnummer 11

3.5. Impact geplande werken

De impact van de geplande werken op het al dan niet aanwezige bodemarchief is nefast. Het oprichten van een twee verdiepingen tellende ondergrondse garage onder de huisnummers 9-15 zal het eventueel aanwezige archeologische erfgoed volledig vernielen tot een diepte van plusminus 6,80 meter onder het maaiveld. Ook de aanleg van een parking van één ondergrondse verdieping zal het volledige aanwezige bodemarchief vernielen ter hoogte van het huidige huisnummer 7 tot een diepte van plusminus 3,75 meter onder het maaiveld. Enkel de diepste structuren (zoals bv waterputten) zullen gedeeltelijk kunnen worden bewaard. Ook de bestaande bebouwing, inclusief de aanwezige oudere kelders, worden volledig gesloopt. De constructie van deze oudere kelders heeft op zijn beurt echter reeds een deel van het aanwezige bodemarchief vernield, waardoor in de onderkelderde zones enkel nog oudere resten aanwezig kunnen zijn die dieper dan de bestaande kelders werden uitgegraven.



Figuur 37: Langsede nieuwe toestand

4. Synthese bureauonderzoek en onderzoeksvragen

4.1. Synthese gespecialiseerd publiek en antwoord onderzoeksvragen

Op basis van de beschikbare bodemkundige, historische, cartografische en archeologische gegevens over het projectgebied en zijn ruimere omgeving kan gesteld worden dat Antwerpen reeds vanaf de metaaltijden bewoond was. Ook uit de Romeinse periode werden verschillende resten aangetroffen op het grondgebied van de stad. Vanaf de middeleeuwen ontwikkelde zich een bruisende stad aan de

oevers van de Schelde. De binnenstad van Antwerpen werd dan ook aangeduid als archeologische zone.

Het projectgebied zelf bevindt zich aan de rand van de derde stadsuitbreiding (1295 – 1314) binnen de omwalling. Of het projectgebied in deze periode reeds bebouwd was, kon niet worden achterhaald. De nabijheid van de Sint-Michielsabdij (doel van de derde stadsuitbreiding was o.a. de bescherming van deze voorname abdij), die omstreeks 1125 werd gesticht, toont aan dat er in de directe omgeving van het projectgebied reeds vanaf de vroege 12de eeuw bewoning aanwezig was en activiteiten werden uitgevoerd. De kans is dan ook reëel dat ten tijde van de derde stadsuitbreiding, of kort erna, reeds de eerste activiteiten op het terrein plaatsvonden.

Dat er binnen het bouwblok van het projectgebied in de 16de eeuw reeds bebouwing aanwezig was, kon worden achterhaald op basis van enkele niet gegeorefererde kaarten. De juiste positie van het projectgebied kon echter niet precies bepaald worden. Na het oprichten van de Spaanse Omwalling en de sloop van de laatmiddeleeuwse versterkingen, bevond het projectgebied zich net binnen de muren. Echter veranderde deze situatie al snel door de oprichting van de Citadel. Vanaf de oprichting tot aan de sloop van de Citadel in de 19de eeuw bevond het bouwblok waarbinnen het projectgebied zich bevindt, aan de noordrand van de esplanade ten noorden van de Citadel. Binnen het bouwblok zelf waren nog verschillende open ruimtes aanwezig tot in het begin van de 19de eeuw. Op het Primitief kadaster kon duidelijk gezien worden dat het huidige verloop van de Kronenburgstraat ter hoogte van het projectgebied een licht gewijzigd trace vertoonde ten opzichte van de huidige situatie. Een deel van de hier ooit aanwezige woningen werd allicht in de 19de eeuw gesloopt met de herinrichting van de nieuwe wijk die ontstond na het slopen van de citadel en het inrichten van de esplanade. Het is duidelijk dat de huidige situatie van de bebouwing binnen het projectgebied volledig werd aangepast.

Echter toont de aanwezigheid van de oudere keldergedeeltes, voorzien van een bakstenen tongewelf, wel aan dat minstens een gedeelte van de oudere kelders in de huidige bebouwing werd bewaard en geïntegreerd.

Op basis van de verschillende bestudeerde bronnen en kunnen we stellen dat het hele bouwblok inclusief het projectgebied een hoog archeologisch potentieel bezit, meer bepaald met betrekking tot de ontwikkeling van de bebouwing en bewoning aan de rand van de zuidelijke stadsrand in de omgeving van de Sint-Michielsabdij vanaf de 12de eeuw tot heden.

De impact van de geplande werkzaamheden is van dien aard dat nagenoeg het volledige eventueel nog aanwezige bodemarchief wordt bedreigd.

- *Wat is de landschapshistoriek van het projectgebied?*

Het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde, bevindt zich nabij de samenloop van de

rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door het voorkomen van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen. Op vele plaatsen, niet alleen in de bebouwde kernen maar ook in grote delen van de haven en op de linkeroever, is de oorspronkelijke bodemopbouw gewijzigd onder impuls van verstedelijking en industrialisering. In de historische binnenstad vertoont de bodemopbouw eveneens grote verschillen: hoe dichter bij de oude stadskern, hoe omvangrijker en complexer. In en rond de burchtzone bijvoorbeeld reiken de archeologische lagen tot vier meter onder het huidige straatniveau, zelfs na grote saneringswerken in de 19de en 20ste eeuw, waarbij veelal laat- en postmiddeleeuwse strata verdwenen. Het grondgebied van de stad Antwerpen situeert zich op beide oevers van de Schelde. De rechteroever van de Schelde, waar om historische redenen de stad zich grotendeels ontwikkelde, kreeg pas tegen het einde van de 19de eeuw een meer rechtlijnig verloop met het rechte trekken van de kaaien. Het oorspronkelijk onregelmatige verloop kende verschillende uitsprongen, waarvan de Werf ten noorden van het Steen en een uitsprong ter hoogte van de Sint-Michielsabdij de belangrijkste zijn. Dit waren wellicht natuurlijke aanlegplaatsen.³⁸ Tijdens de derde stadsuitbreiding wordt de abdij net zoals het projectgebied opgenomen binnen de stadsomwalling.

- *Welke archeologische sites zijn gekend in of nabij het projectgebied?*

Het projectgebied is gelegen binnen de archeologische zone van de stad Antwerpen. In de directe omgeving van het projectgebied situeerde zich vroeger de Sint-Michielsabdij, de Kronenburgtoren en –poort, de laatmiddeleeuwse en 16de eeuwse stadsomwalling en nadien de esplanade van de citadel. Op cartografische bronnen is reeds minstens vanaf de 16de eeuw bebouwing zichtbaar binnen het vermoedelijke bouwblok waarvan het projectgebied deel uitmaakt.

- *Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologische en cultuurhistorisch potentieel van het terrein?*

Op basis van de geraadpleegde bronnen kan besloten worden dat het projectgebied zich binnen de de laatmiddeleeuwse stadsomwalling (1295-1314) bevindt. In de directe omgeving van het projectgebied zijn echter reeds activiteiten vastgesteld vanaf de vroege 12de eeuw. Binnen het projectgebied zelf worden zeker structuren verwacht vanaf de 16de eeuw en allicht dus ok vroegere

³⁸ VOET L., ASAERT G., SOLY H., VERHULST A., DE NAVE F & VAN ROEY J. 1978: De Stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensies 1565 , Historische Uitgaven Pro Civitate 4.7, Brussel, 41-58.

resten uit de late middeleeuwen.

- *Wat is de impact van de geplande werken?*

Nagenoeg het volledige eventueel aanwezige bodemarchief wordt door de voorgestelde bouwplannen bedreigd.

- *Levert het huidige bronnenmateriaal voldoende info op? Zo neen, is er een vervolgonderzoek nodig en welke methode levert het meeste informatie op?*

Het huidige bronnenmateriaal levert genoeg informatie op omtrent het archeologische potentieel van het projectgebied. Gezien het hoge potentieel op kenniswinst en het feit dat het projectgebied heden niet toegankelijk is voor bijkomende voorafgaandelijke onderzoeken raden we aan geen verdere vooronderzoeken uit te voeren maar rechtstreeks over te gaan tot een archeologisch onderzoek in de vorm van een archeologische begeleiding/opgraving gecombineerd met een voorafgaandelijke studie van beide aanwezige kelderruimtes (zie deel II Programma van Maatregelen).

4.2. [Samenvatting niet gespecialiseerd publiek](#)

Sinds 1 juni 2016 is de nieuwe archeologiewetgeving van kracht. Daarom moeten bouwheren bij het aanvragen van stedenbouwkundige vergunningen en verkavelingsaanvragen onder bepaalde voorwaarden een bekrachtigde archeologienota laten opmaken. Op de plaats van de vroegere verfwinkel van de keten 'De Blauwe Hond' worden nieuwe appartementen opgetrokken met een ondergrondse parking. Omdat het projectgebied gelegen is in de historische binnenstad van Antwerpen, die binnen de Leien als archeologische zone is aangeduid, moet de bouwheer een archeologienota laten opstellen door een erkend archeoloog omdat het perceel groter is dan 300 m² en de geplande bodemingrepen groter zijn dan 100 m².

Voor het schrijven van een archeologienota wordt in de eerste plaats een bureauonderzoek uitgevoerd. Op basis van online gegevens over de bodem, de geschiedenis, oude kaarten, archeologische gegevens, etc... wordt gekeken of er in het projectgebied archeologische resten aanwezig kunnen zijn en of deze resten vernield gaan worden door de geplande werken.

Voor het hier bestudeerde projectgebied kunnen we besluiten dat het terrein gelegen is binnen de laatmiddeleeuwse stadsomwalling en mogelijk reeds sporen bevat van menselijke activiteiten vanaf de 12de eeuw. Zeker is dat het bouwblok waarvan het projectgebied deel uitmaakt reeds in de 16de eeuw (op basis van oude kaarten) bebouwing bevatte. Onder de huidige bebouwing bevinden zich nog delen van oude kelders voorzien van bakstenen tongewelven. Deze bouwtechniek werd in Antwerpen gebruikt tot het einde van de 18de eeuw.

Omdat het terrein nu niet toegankelijk is voor verder vooronderzoek en omdat de kans op het aantreffen van interessante archeologische resten groot is, raden we aan geen verdere

vooronderzoeken te laten uitvoeren, maar rechtstreeks over te gaan tot het opstellen van een Programma van Maatregelen voor een archeologische begeleiding/opgraving.

5. Kennisvermeerderingspotentieel van het projectgebied

Het onderzoeksgebied bevindt zich in een zone met een hoog archeologisch potentieel. Op basis van het bureauonderzoek kan gesteld worden dat er zich in het projectgebied resten kunnen bevinden die teruggaan tot in de 12^{de} eeuw. Zeker vanaf de 16^{de} eeuw waren er woningen aanwezig binnen het bouwblok waar het projectgebied deel van uitmaakt. Het betreffende bouwblok is steeds gelegen aan de rand van de stad en later vanaf het laatste kwart van de 16^{de} eeuw aan de rand van de esplanade ten noorden van de Citadel, en dit tot in de 19^{de} eeuw, echter steeds binnen de stadsmuren. Onderzoek van het terrein kan met andere woorden heel wat informatie opleveren omtrent het leven in de schaduw van de stadsomwalling en aan de rand van de esplanade in het zuidelijke deel van de stad Antwerpen over een periode van ongeveer 600 jaar.

De bewaringstoestand en aard van deze eventuele resten kon niet precies worden achterhaald. De op het terrein vastgestelde verstoringen betreffen enkel de huidige bebouwing waarvan enkel het oostelijke en westelijke perceel aan de straatzijde voorzien zijn van een kelder. Deze zijn bovendien zelf allicht van een zekere ouderdom gezien de gebruikte materialen en constructiewijze. De overige delen van de huidige infrastructuur zijn heden niet van kelders voorzien, wat echter niet wegneemt dat er geen andere kelders onder de bestaande bebouwing aanwezig kunnen zijn.

Op het primitief kadaster is duidelijk te zien dat zich aan het begin van de 19^{de} eeuw, dus voor de grote heraanleg van het Zuidkwartier, verschillende gebouwen binnen het projectgebied bevonden naast open ruimte. Allicht bevinden de resten van deze oudere constructies zich nog gedeeltelijk onder de huidige bebouwing. Mogelijk is dit een verklaring voor het stijgende verloop van de huidige vloerbedekking in noordelijke richting, verder van de straatkant.

De aanwezigheid van verschillende open ruimtes op het primitief kadaster en het ontbreken van kelders op het grootste deel van het projectgebied doet ons vermoeden dat het oudere bodemarchief (eventueel sporen gelinkt aan het gebruik van de binnenruimtes) allicht nog redelijk goed bewaard zullen zijn.

Echter de beperkte mogelijkheden tot het uitvoeren van verder vooronderzoek ter plaatse doet ons besluiten om rechtstreeks over te gaan tot een Programma van Maatregelen voor het uitvoeren van een archeologische begeleiding/opgraving.

6. Bibliografie

6.1. Online bronnen

- <https://www.dov.vlaanderen.be>
- <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/cai/zone/140031>
- <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/cai>
- <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/140031>
- <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=antwerpen+kaart&s=objecttype&p=12&ps=12&st=OBJECTS&ii=3#/RP-P-OB-76.862,135>
- www.geo.onroerenderfgoed.be
- www.cartesius.be
- www.geopunt.be
- <https://www.antwerpen.be/nl/info/52d5052539d8a6ec798b4afd/historiek-van-archeologisch-onderzoek-in-antwerpen>
- <http://uurl.kbr.be/1043517>
- <http://uurl.kbr.be/1043519>
- <http://uurl.kbr.be/1035817>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/100571>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/156573>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/100558>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/156608>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/157143>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/366268>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/366055>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/366067>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/156276>
- <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/156602>
- http://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/inventaris/rabscan/eadid/BE-A0550_007345_007065_DUT/inventarisnr/I00734500706550/level/file/scan-index/-13/foto/550_0001_000_02557_000_0_0007
- *Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kronenburgstraat, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/113051> (geraadpleegd op 29 mei 2017).*
- *Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Antwerpen - Stadsuitbreiding tot aan de 16de-eeuwse Spaanse Vesten, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/122213> (geraadpleegd op 29 mei 2017).*

6.2. Literatuur

- LEHOUCK, F., *Het antimilitarisme in België 1830 – 1914 (Leuvense bijdragen tot de rechts- en staatswetenschappen)*, Antwerpen, 1958, p. 146-215.
- PRIMS, L. & R. DE MEYER, *Het Zuid. Atlas*, Antwerpen, 1993.
- VOET L., ASAERT G., SOLY H., VERHULST A., DE NAVE F & VAN ROEY J. 1978: *De Stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensies 1565*, Historische Uitgaven Pro Civitate 4.7, Brussel, 41-58.
- Z.N. (1870), *Gemeentebld van Antwerpen*, dl. 2, Antwerpen, 1870.
- Z.N., 1863-1963. *Een eeuw openbare werken te Antwerpen. Gedenkboek en catalogus*, Antwerpen, 1964.

6.3. Archivalische en cartografische bronnen³⁹

- SAA, oud inventarisnummer ICO 68/123.

³⁹ De hier vermelde bronnen werden in digitale vorm geraadpleegd.

7. Lijst figuren en bijlagen

7.1. Lijst figuren

| Project code | Nr | Type | Onderwerp | Aanmaakschaal origineel | Aanmaakdatum origineel | Versie |
|--------------|----|----------------------------|---|-------------------------|------------------------|----------|
| 2017E281 | 1 | Kadasterplan | Projectgebied ten opzichte van GRB-bestand | 1/10000 | 2016 | digitaal |
| 2017E281 | 2 | Ontwerp | Ontwerp verdieping -2 (Bron: ©Crepain Binst Architecture nv) | 1/100 | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 3 | Ontwerp | Ontwerp verdieping -1 (Bron: ©Crepain Binst Architecture nv) | 1/100 | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 4 | Ontwerp | Ontwerp gelijkvloers (Bron: ©Crepain Binst Architecture nv) | 1/100 | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 5 | Hoogteprofiel | Doorsnede door terrein van Noord naar Zuid (Bron: ©Geopunt) | onbekend | 2015 | Digitaal |
| 2017E281 | 6 | Hoogteplan | Projectgebied op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II. (1 meter) (Bron: ©Geopunt) | onbekend | 2015 | digitaal |
| 2017E281 | 7 | Tertiairgeologische kaart | Uitsnede tertiairgeologische kaart thv het projectgebied (Bron: © dov.vlaanderen). | 1/50000 | onbekend | Digitaal |
| 2017E281 | 8 | Quartaairgeologische kaart | Uitsnede quartaairgeologische kaart thv het projectgebied (Bron: © dov.vlaanderen). | 1/200000 | 2001 | Digitaal |
| 2017E281 | 9 | Bodemkaart | De bodems volgens de bodemkaart van België (Bron: © dov.vlaanderen). | 1/20000 | 2015 | Digitaal |
| 2017E281 | 10 | Topografische kaart | Ligging projectgebied op de topografische kaarten van het NGI (Bron: © AGIV). | 1/20000 | 1990 | Digitaal |
| 2017E281 | 11 | Historische kaart | Verkavelingsplan militaire gronden 1875 (Bron: Prims & De Meyer,1993). | onbekend | 1875 | Digitaal |
| 2017E281 | 12 | Historische kaart | Verkavelingsplan met bouwblokken en contouren van de citadel (1892) (SAA, oud inventarisnummer ICO 68/123) | onbekend | 1892 | Digitaal |
| 2017E281 | 13 | Reconstructie kaart | Antwerpen voor 1200 (Bron: Voet et al, 1978). | onbekend | 1978 | Digitaal |
| 2017E281 | 14 | Reconstructie kaart | Eerste stadsuitbreiding (Bron: Voet et al, 1978). | onbekend | 1978 | Digitaal |
| 2017E281 | 15 | Reconstructie kaart | Tweede stadsuitbreiding (Bron: Voet et al, 1978). | onbekend | 1978 | Digitaal |
| 2017E281 | 16 | Reconstructie kaart | Derde stadsuitbreiding (Bron: Voet et al, 1978). | onbekend | 1978 | Digitaal |
| 2017E281 | 17 | Reconstructie kaart | Vierde stadsuitbreiding (Bron: Voet et al, 1978). | onbekend | 1978 | Digitaal |
| 2017E281 | 18 | Ets/gravure | De Spaanse furie door Frans Hogenberg, 1577 (Bron: www.rijksmuseum.nl) | nvt | 1577 | Digitaal |
| 2017E281 | 19 | Historische kaart | Kaart van H. Cock, 1557 (Bron: http://uurl.kbr.be/1043517) | onbekend | 1557 | Digitaal |
| 2017E281 | 20 | Historische kaart | Detail van voorgaande ter hoogte van projectgebied | onbekend | 1557 | Digitaal |
| 2017E281 | 21 | Historische kaart | Kaart van Braun & Hogenberg, 1575 (Bron: http://uurl.kbr.be/1043519) | onbekend | 1575 | Digitaal |
| 2017E281 | 22 | Historische kaart | Detail van voorgaande ter hoogte van projectgebied | onbekend | 1575 | Digitaal |
| 2017E281 | 23 | Historische kaart | Kaart van Hoefnagel, 1598-1600 (Bron: http://uurl.kbr.be/1035817) | onbekend | 1598-1600 | Digitaal |
| 2017E281 | 24 | Historische kaart | Detail van voorgaande ter hoogte van projectgebied | onbekend | 1598-1600 | Digitaal |
| 2017E281 | 25 | Historische kaart | Plangebied op kaart van Fricx (©AGIV) | onbekend | 1712 | Digitaal |
| 2017E281 | 26 | Historische kaart | Uitsnede kaart van Ferraris, met aanduiding van het projectgebied (rood). (Bron: © AGIV) | onbekend | 1771-1776 | Digitaal |
| 2017E281 | 27 | Historische kaart | Uitsnede primitief kadaster 1830 – 1836 (Bron: http://search.arch.be) | 1/10000 | 1830- | Digitaal |
| 2017E281 | 28 | Historische kaart | Kaart van Vandermaelen, met aanduiding van het projectgebied (rood). (Bron: © AGIV) | 1/20000 | 1846-1854 | Digitaal |
| 2017E281 | 29 | Topografische kaart | Projectgebied op de topografische kaart Ministerie Openbare Werken en Wederopbouw 1950-1970 (Bron: MOWW) | 1/5000 | 1950-1970 | Digitaal |
| 2017E281 | 30 | Historische orthofoto | Orthofoto 1971 van de omgeving van het projectgebied (rood). (Bron: © AGIV) | onbekend | 1971 | Digitaal |
| 2017E281 | 31 | Orthofoto | Orthofoto (zomeropname 2013-2015) van de omgeving van het projectgebied (rood). (Bron: © AGIV) | onbekend | 2013- | Digitaal |

| | | | | | | |
|---------------------|-----------|-------------|---|--------------------------------|-------------------------------|---------------|
| 2017E281 | 32 | CAI | CAI-locaties in de ruime omgeving van het projectgebied (Bron: CAI onroerend erfgoed) | onbekend | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 33 | Foto | Zicht op de huidige bebouwing vanaf de Kronenburgstraat | nvt | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 34 | Foto | Kelder huisnummer 7 straatzijde | nvt | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 35 | Foto | Kelder huisnummer 7 achterzijde met bakstenen tongewelf | nvt | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 36 | Foto | Kelder husinummer 11 straatzijde met bakstenen tongewelf | nvt | 2017 | Digitaal |
| 2017E281 | 37 | Ontwerp | Nieuw ontwerp langsnede (Bron: ©Crepain Binst Architecture nv) | 1/100 | 2017 | Digitaal |
| Project code | Nr | Type | Onderwerp | Aanmaakschaal origineel | Aanmaakdatum origineel | Versie |

7.2. Lijst bijlagen

| Projectcode | Nummer Bijlage | Onderwerp | Figuurnummer | Pagina |
|-------------|----------------|-------------------------------|--------------|--------------|
| 2017E281 | Bijlage 1 | PDF definitieve plannen | 2/3/4/37 | 7/8/40 |
| 2017E281 | Bijlage 2 | PDF programma van maatregelen | / | Apart volume |
| 2017E281 | Bijlage 3 | PDF privacy-fiche | / | / |